

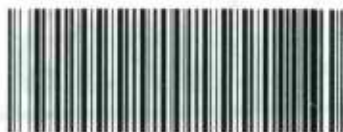
לשכת המחקר
מח 303 ✓

9074
1967

סקר הועדה לבדיקת חילול בתי העלמין בהר הזיתים ובחברון

13

שם תיק: סקר הועדה לבדיקת חילול בתי העלמין בהר
הזיתים ובחברון - חוברת

מזהה פיוז: ג-17/6296

מזהה פריט: 0012yod

תאריך הדפסה: 02/11/2016

כתובת: 2-120-4-20-8

ירושלים

תשרי תשכ"ח - אוקטובר 1967

סקר הועדה לבדיקת
חילול בתי העלמין
בהר הזיתים ובחברון

ירושלים

תשרי תשכ"ח - אוקטובר 1967

תכן הענינים

5	.	.	.	.	.	הקדמה — שר הדתות
7	.	.	.	.	.	א. פתח דבר
9	.	.	.	.	.	ב. בית הקברות בחר הזיתים
9	.	.	.	.	.	1. הקדמה
9	.	.	.	.	.	2. הרס בית העלמין
10	.	.	.	.	.	3. בית הקברות הישן
10	.	.	.	.	.	4. החלקה הספרדית
11	.	.	.	.	.	5. חלקת ה"סור"
11	.	.	.	.	.	6. חלקת הפרושים (גזיות סת"ם)
11	.	.	.	.	.	7. קברי הנביאים
12	.	.	.	.	.	8. מבנים עם מצבות בשטח ההר
13	.	.	.	.	.	9. הכביש למלון אינטרקונטיננטל
13	.	.	.	.	.	10. השיטתיות בהרס
15	.	.	.	.	.	11. עדויות על חילול הר הזיתים
17	.	.	.	.	.	ג. מחנות הצבא הירדני
17	.	.	.	.	.	1. מחנה אל עזרייה
19	.	.	.	.	.	2. מחנה הרציון
20	.	.	.	.	.	3. מחנה מרגמות ראס"אל-עמוד
20	.	.	.	.	.	4. מחנה תול"רים אברטור
21	.	.	.	.	.	5. מגדל דוד
21	.	.	.	.	.	6. מושבה אמריקאית
21	.	.	.	.	.	7. בתי מחסה
21	.	.	.	.	.	ד. בית העלמין בחברון
23	.	.	.	.	.	ה. מסקנות הועדה
23	.	.	.	.	.	1. ממדי ההרס
24	.	.	.	.	.	2. צורות חילול והרס אוסיניות
25	.	.	.	.	.	3. חילול בית העלמין בחברון
25	.	.	.	.	.	4. אחריות השלטונות הירדניים
28	.	.	.	.	.	ו. המלצות הועדה
28	.	.	.	.	.	1. השלמת החקירה
28	.	.	.	.	.	2. הסברה
29	.	.	.	.	.	3. שיקום האתרים המחוללים
31	.	.	.	.	.	ז. רשימה של הסופר מאכס ברוד
33	.	.	.	.	.	ח. תצלומים
						ט. מפות ותרשימים

הדו"ח של הועדה לבדיקת חילול בתי העלמין בהר הזיתים ובחברון — המתפרסם בזה, הוא הראשון לתיאורו של חילול הקודש וההריסות שנעשו ע"י שלטונות ירדן במקומות קודש לעם ישראל.

הר הזיתים המקודש לישראל במסורת של דורות מתקופת התנ"ך ועד הנה שימש כבית עלמין לגדולי וקדושי ישראל במשך דורי דורות עד לכיבושו ע"י ירדן.

העם היהודי אף פעם לא ויתר על זכותו על ההר ועל בית הקברות שעליו. בהסכם ממלכת-הירדן ההאשמית—ישראל על שביתת נשק כללית מיום ד' בניסן תש"ט (3 באפריל 1949) הובטחה לישראל מפורשות "גישה חפשית אל המקומות הקדושים ואל מוסדות תרבות והשמוש בבית הקברות שעל הר הזיתים" (סעיף 8 פסקא 2).

והנה ממשלת ירדן לא רק שלא קיימה את הסכם שביתת הנשק אלא אף הרסה, החריבה בצורה וונדלית, אלפים אלפים, קברים, ניפצה שדה אלפים, אלפים אבני מצבות והשתמשה בהם כאבני בנין לבתי מגורים, מחנות צבאיים, כבישים, מדרכות, רפתות, ואף לבתי שימוש.

אותו הדבר נעשה בבית הקברות העתיק והמקודש שבחברון, עיר האבות.

הדו"ח של הועדה מבוסס בעיקר על מסמכים, ובדיקת המצב על המקום ורק לשם מלואים לבירור גם על עדויות. המפות והצילומים המרובים המצוּרים לדו"ח הם שמוכיחים את הנעשה יותר מאשר כל עדות.

ד"ר זרח ורהפטיג

שר הדתות

א. פתח דבר

ועדה זו מונתה ב־27 בתמוז תשכ"ז (21.7.67) ע"י שר הדתות ד"ר זרח ורהפטיג, על דעת הרבנים הראשיים ושר המשפטים ומנהל משרד החוץ לשמש כועדה בינמשרדית לעריכת סקר על חילולי בתי העלמין היהודיים בהר הזיתים ובחברון.

וכך נאמר בכתב ההסמכה: "נא לדאוג כי הממצאים יהיו מבוססים על עובדות בדוקות ביותר על מנת שהסקר יוכל לשמש כתעודה מוסמכת בגדון. יחד עם זאת מתבקשת הועדה להגיש לי המלצות בקשר לפעולה שיש לנקוט בה ביחס למקומות אלו מנקודת ראות חינוכית והסברתית". הנחיות אלו היו נר לרגלי הועדה בצאתה לעמוד על ולאמוד את ממדי ההרס והחורבן שחוללו הירדנים בבתי העלמין היהודיים בהר הזיתים ובחברון.

הסקר המוגש בזה עיקרו עובדות וממצאים המיוסדים על פריטיכלים של הועדה מסוירים שנערכו בהר הזיתים ובמחנות ובסיסי הלגיון הערבי במרחב ירושלים ובחברון ומעדויות שונות שניגבו במהלך עבודתה של הועדה.

על אף הקושי הנפשי הכרוך בכך השתדלנו להצטמצם בעובדות "היבשות" והדו"ח נכתב עד כמה שאפשר בלשון של המעטה. הרבינו, מאידך, בצילומים ובתרשימים בחינת "הדבר מדבר בעדו".

התמונה בהכרח אינה מליאה ואף אינה מתיימרת לגולל את היריעה השלימה של מעשי החורבן, ההרס וחילול הקודש.

מספר סיבות לכך:

א. כשהחלה הועדה בעבודתה עדיין לא היתה לפניה אינפורמציה ולרא חלקית, על ממדי ההרס העצומים ועל פיזורם הגיאוגרפי הרחב. ידיעות על פגיעות בבתי העלמין על הר הזיתים רוחו אמנם זה קרוב לשש שנים, בעיקר לאחר שהחלה הקמתו של מלון "אינטרקונטיננטל" שעל הר הזיתים והכביש המוליך אליו; אולם דומה שאיש לא יכול היה אף לנחש את גודל החורבן השיטתיות של מלאכת ההרס, הפיזור על שטח רחב והטוטליות של חילול הקודש שנלוו אליה תופעות של ונדליזם וברבריות שכמעט ואינן נתפסות כמוחו של בן-תרכות.

כשהחלה הועדה לחקור ולסייר בשטחים ידענו מן השמועה על חמישה מוקדי חילול, אך תוך כדי מהלך העבודה נתגלו מפעם לפעם אתרי חילול חדשים. בסקר מוזכרים עשרה מקומות כאלו, שניים נתגלו על פי אינפורמציה שהגיעה בשעת כתיבת הסקר ממש. אפשר להניח כמעט בוודאות שבמרוצת הימים ימצאו מקומות חדשים ותתגלנה עובדות רבות אחרות בנוסף על אלו המגויות בסקר.

ב. יתר על כן, החומר המצוי על המקומות שנחקרו ונבדקו — אף הוא איננו שלם, ועדיין הסתום מרובה על הגלוי. חודשים רבים יעברו בטרם ניתן יהיה לערוך סקר מדויק של ממדי ההרס בהר הזיתים. אמנם נעשית בהר פעולה רבה וחשובה של חשיפת ואיתור הקברים ע"י "חברות קדישא" ומועצת בתי העלמין ירושלים, אך המלאכה עדיין רחוקה מלהיות שלמה; שטחים נרחבים טרם נסקרו מסיבות אובייקטיביות וסובייקטיביות.

מכאן, שסקר זה אינו יכול לשמש כתעודה סטטיסטית מושלמת לפרטיה.

ג. קושי אחר שעמד בפני הועדה היה חוסר שיתוף הפעולה הבולט מצד עדים ערביים שיכלו בודאי להעשיר את הועדה באינפורמציה חשובה, לוא רצו בכך. אנשים אלו השתמטו ככל האפשר ממתן תשובות ישירות תוך התחמקות נוסח: "לא ראינו, לא שמענו, לא ידענו..."

כתוצאה מכך הרי על אף שרובו של החומר מבוסס כאמור על עובדות בדוקות, על מדידות תרשימים וצילומים הרי עיקרו הוא מראה עיניים, ורק מיעוטו משמע אזניים. מבחינת תיאור המצב כפי שהוא בהווה אין בכך משום פגם, אך הנסיון לשחזר את העבר הקרוב והרחוק נמצא בהכרח לוקה בחסר.

עם זאת, צירפנו את קטעי העדויות לפסיפס אחד וניסינו למרות הקשיים להסיק מסקנות על שיטות ההרס ממדיו ומידת אחריותם של השלטונות הירדניים למעשים המחפירים.

ד. הסקר הוא אמנם מפורט למדי, אך יחד עם זאת אין הוא מקיף את מכלול הפרטים ופרטי הפרטים גם לא את אלו שנאספו על ידי הועדה במהלך עבודתה. פירוט מעין זה עלול היה להקיף מספר כרכים עבי-כרס; כה עצום ורב הוא החומר. ניסינו איפוא לדלות מהים הגדול של העובדות לפרטיהן רק את האופייניות והמיוחד, לחשוף את השיטה וקרי הפעולה מאחרי העובדות והממצאים. מבחינה זו אפשר להתייחס לחומר שבסקר כאל מידגם המאפיין את התמונה כולה.

הדין וחשבון המעשי מתחלק למספר פרקים לפי אבחנה גיאוגרפית ואלו הם:

1. בית הקברות בהר הזיתים;
2. המחנה באל-עזרייה;
3. המחנה בשטח הר ציון;
4. סוללת מרגמות בראס-אל-עמוד;
5. סוללת תולר"ים באבו-טור;
6. אתרי חילול שונים במרחב ירושלים;
7. בית העלמין בחברון.

(ראה תרשים א' — מזרח ירושלים בה מצויינים אתרי החילול המרכזיים במרחב ירושלים). בטקסט הכתוב ישנן הפניות למפות לתרשימים וכן לתצלומים המתאימים. חותמות את הסקר מסקנות הועדה והמלצותיה.

חברי הועדה

יחיאל אילסר — משרד החוץ; הרב עקיבא גוטליב — הרבנות הראשית לישראל; עו"ד גדעון חסיד — משרד המשפטים; מר דב רוזן — משרד הפנים; מר דוד גלס — משרד הדתות (מרכז הועדה).

מפות ותרשימים: חנן שוורץ מהנדס ומודד מוסמך;

עריכה גרפית: אורי קפלן;

תצלומים: ק. ויס.

ב. בית הקברות בהר הזיתים (ראה המפה הכללית)

(1) הקדמה

הר הזיתים התקדש בקדושה יתירה במסורת ישראל, ומרובים מאד הם המאמרים במקורות המדברים על ייחודו של ההר וקדושתו.

מאז ימי קדם שימש ההר כמקום קבורה מרכזי בארץ-ישראל. לפי מדרשי חז"ל עתידה תחיית המתים להתחיל בהר-הזיתים ורכבות יהודים בכל אתר ואתר נשאו נפשם לכך שמקום מנוחתם האחרון יהיה בשטח ההר הקדוש בו עתידים להשמע פעמי המבשר.

בהר הזיתים וסביבתו, בעיקר באזור נחל קדרון שלמרגלות ההר נתגלו שרידים של מערות וכוכי קברים המתיחסים לתקופת בית ראשון ושני, ובהם ארונות אבן (גלוסקמאות); בשטח ההר מצויים קברות עתיקים של נביאים וצדיקים קדמונים כמו: קבר זכריה הנביא, קבר חולדה הנביאה, קברי הנביאים ועוד.

ההיסטוריה של קבורה בהר הזיתים עתיקת היוםין היא אך כמותה גם היסטורית ההרס וה-חורבן שהמיטו גויי הסביבה על קברי היהודים.

הנוסע רבי בנימין מטודילה שביקר בארץ בשנת 1173 בימי שלטון הצלבנים מתאר ביקור בהר הזיתים "אבל בני אדום (הצלבנים) הורסים בו הקברים ובונים מהם בתיים מן האבנים" (מובא ב"מדריך ארץ ישראל", ד"ר וילנאי - מהדורה שניה). וכך הוזה גם בדורות מאוחרים יותר, עד שעוד לפני כ-100 שנה מספר הקונסול הבריטי בירושלים פין בספרו "זכרונות" (ר' עמוד 118) כי ב"אמצעות החכם באשי, היהודים משלמים קיצבה מיוחדת לפלחים מכפר השילוח שלא יהרסו הקברים בהר הזיתים".

אולם נראה שבעשרות השנים האחרונות פסק מנהג ברברי זה עד ששב ונתחדש ביתר שאת ובהיקף גדול לאין שיעור לאחר נפילת העיר העתיקה של ירושלים והפסקת הקבורה בהר הזיתים בכ"ב אדר תש"ח.

עד לפני כמאה שנה היו הספרדים והאשכנזים מאוחדים ב"חברה קדישא" אחת, אולם לאחר מכן נפרדה החבילה, נוסדו חברות שונות שייצגו את העדות והכוללים שפעלו ביישוב הישן ובעת הפסקת הקבורה בהר-הזיתים היו בירושלים 28 "חברות קדישא".

לפי אומדן כללי ביותר נמצאו בהר עם הפסקת הקבורה כ-50 אלף קברים, ועליהם מצבות אוהלים וציונים שונים אחרים.

(2) הרס בית העלמין

קשה לקבוע את הזמן המדויק בו החלו הירדנים בחילול הר-הזיתים. ישנם סימנים המעידים על כך שלמעשה החלו בהרס הקברים והשימוש במצבות לצרכי כינוי עוד בשנים 1948-1949, במספר מבנים שהוקמו בשנים אלו בשטח ההר נתגלו מצבות במספר רב (ראה להלן); אולם תנופה גדולה של חורבן הביאה בעקבותיה בנית בית המלון "אינטרקונטיננטל" והכביש המוליך אליו שנשלל כולו בשטח בית הקברות. המחנות והמתקנים הצבאיים במרחב ירושלים כגון הבסיס הגדודי באל-עזרייה, המאהל הפלוגתי בהר-ציון, בסיסי התולר"ם והמרגמות בראס-אל-עמוד ואבו-טור הוקמו כולם בטווח זמן של 5-6 שנים. בתקופה בה נבנה המלון.

עוד בשנת 1961 גילו תצפיות אויר וקרקע משטח ירושלים סימנים ברורים של הרס גדל והולך בשטח הר הזיתים. שלטונות ישראל ודעת הקהל היהודית בעולם התריעו על מעשי הרס אלו, אולם ללא הועיל. החברה האמריקאית "פאן-אמריקאן" שבנתה את בית המלון "אינטרקונטיננטל" ניצרה את חוצנה מהאחריות לסלילת הכביש והטילה אותה על שכם שלטונות ירדן.

ענה מסתבר שהחששות הכבדים ביותר ביחס לשלימותו של הר הזיתים לא התקרבו אף לאפס קצהו של החורבן העצום שנגרם לבית הקברות. ההרס הוא כמעט טוטלי; בית העלמין הרוס ושומם; אחד המצבות שניזוקו נע בין 70 ל-80. כלומר אם נקח כנתון את המספר 50 אלף הרי כ-38 אלף קברים ומצבות ניזוקו החל מזנזן "קל" ועד למחיקה מוחלטת של הקבר והמציבה עד כי לא נשאר מהם כל זכר.

סוגי ההרס ושיטותיו רבים ומגוונים: נתיצת מצבות כדי לפנות את אבני הקברים לבנין; עקירת מצבות ופלטות שלמות לצרכי בינוי במחנות ועמדות צבאיות; הרקת סוללות עפר ואבנים על קברים ומצבות, חשיפת מחילות קברים, שימוש בקברים ריקים כתעלות קשר ושוחות הגנה; בנית בתים על פני קברים תוך כדי שימוש במצבות וחלקיהן; שימוש במצבות לבנית אורוות, דיריים ולולי עופות; פינוי חלקת קברות שלמה ויישורה על מנת שתשמש כמגרש חניה; בתי שימוש עשויים ומצבות; מצבורי אשפה בתחום שטח בית העלמין; נטיעת עצים על פני קברים — כל אלו הן רק דוגמאות אחדות ובשום פנים לא כוללות המצביעות על כמה מזוועות חילול בית העלמין לצורותיו השונות.

בתרשים מס' ב' צוינו מספר אתרים בשטח ההר בהם בולט החילול במיוחד, אולם למעשה קשה מאד לציין מקום זה או אחר — החורבן, כאמור, דרסטי מקיף ומוחלט. הועדה אמנם סיררה ב כל החלקות שבשטח ההר, אך לשם הקיצור וההימנעות מחזרות תכופות על מה שכבר נאמר נתרכז רק במספר חלקות תוך כדי ציון מעשי החילול שבוצעו בהן.

(3) בית הקברות הישן

בציודו המערבי של הכביש הראשי ירושלים — יריחו סמוך ל"יד אבשלום" מצויה החלקה שהוותה את בית העלמין הישן של ירושלים. בחלקה קבורים אלפים מבני הישוב הישן — ספרדים ואשכנזים והיא מכונה גם "חלקת החסידים" או חלקת "אור החיים" (א' — במפה הכללית). הירדנים הפכו את רובה של החלקה למגרש חניה גדול למכוניות שהשתרע על שטח של שבעה דונמים לערך. הבודדוורים שעבדו במקום הפכו תוך כדי הריסת הקברים וחשיפתם את החלקה למשטח עפר חלק ומהודק (צילום ה"ז 1) (תרשים ב' מס' 1). כמו כן החלו להקים סמוך לכביש על שטח הקברות תחנת דלק שבנינה כמעט הושלם (צילום ה"ז 2). שברי מצבות ועצמות נפטרים התגוללו בשטח (צילום ה"ז 3), וניתן להבחין בעשרות רבות של קברים פתוחים (צילום ה"ז 4). משרד הדתות גידר את כל שטח מגרש החניה עד לשפת הכביש שבבנה על ידי הירדנים והמוליך לכפר השילוח (סילואן) ולשכונת אבו-טור הערבית (צילום ה"ז 5). במהלך עבודת הגידור נתקלו הפועלים לא אחת תוך כדי נתיצת עמודי הברזל בעצמות נפטרים, עובדה המוכיחה שהכביש עצמו נסלל על פני קברים. ואמנם אם נשווה את הצילום הנ"ל (ה"ז 5) עם גלוית דאר המראה את תמונת בית העלמין סמוך ליד אבשלום כפי שהיה בעבר (ה"ז 6), הרי בולטת העובדה שכל הקברים והמצבות שמילאו את השטח הסמוך ליד אבשלום נהרסו תוך כדי סלילת הדרך. גוסף על כביש האספלט הזה הכשירו הירדנים דרך עפר המוליכה על פני קברים לכפר השילוח (סילואן) (צילום ה"ז 7, מימין למטה).

(4) החלקה הספרדית (הישנה)

בהמשך למגרש החניה לכיוון דרום משני צידי הכביש ליריחו נמצאת החלקה הספרדית (הישנה) (ב' — במפה הכללית). תחילתה סמוך לקברו של ה"אור החיים הקדוש" רבי חיים בן עטר זצ"ל (צילום ה"ז 8). גם בחלקה זו נהרסו רובן של המצבות שאבניהן יכלו לשמש לבנין ופלטות השיש נעקרו והועברו לצרכי בניה במחנות ובמיתקנים הצבאיים (צילום ה"ז 9).

חלקה זו נפגעה ביותר ע"י סלילת הכביש החדש מירושלים ליריחו. כביש זה שהוא דו-מסלולי, רחב כמעט פי שניים מהכביש הישן שהוביל ליריחו. הרחבה זו גרמה לכך שבצידו המזרחי של הכביש עד לסוף גבול החלקה "הגורגית" נהרסו גדרות בית העלמין והכביש חצוב בתוך קברים תוך כדי חשיפתם (תרשים ב' מס' 2); ואילו בצד המערבי הוטל העפר שהוצא מהכביש ושוב מעורבבים שכרי מצבות ועצמות נפטרים אל צידי הדרך ונכבש שם תוך כדי יצירת סוללה הנמשכת לאורך של כ-50 מטרים (צילומים ה"ז 10, 11) (תרשים ב' מס' 3). בתוך חומת האבנים בשולי המדרכה משוכצים פה ושם מצבות שכורות (תרשים ב' מס' 4).

(5) חלקת "הסור" (הגדר)

בפאתו הדרומית מערבית של בית העלמין לא הרחק מעיקול הכביש ירושלים – יריחו לכיוון מזרח מצויה חלקת קבורה של העדה הספרדית הקרויה חלקת "הסור" (הגדר) (ג' במפה הכללית). בסמוך לה מלון "פנורמה" והמסגד החדש שבנייתו טרם הושלמה (צילום ה"ז 12). החלקה דמוית מלבן הרוסה לחלוטין (צילום ה"ז 13), שכרי מצבות מתגללים בשטח (צילום ה"ז 14); ודיירי הבתים בסביבה הפכו את המגרש כולו למזבלה בה פזורים מצבורי אשפה ודומן (צילום ה"ז 15). הבניין הנראה בתצלום (ה"ז 16) (תרשים ב' מס' 5) בנוי על פני קברים ואנשי ה"חברה קדישא" טוענים שנאמר להם שהחלו אף לרצף אותו באבני מצבות שהוצאו משם בחיפזון לאחר שיחרורה של ירושלים המזרחית.

(6) חלקת הפרושים (גניזת סת"ם)

כ-200 מטר מעיקול כביש יריחו מזרחה על שטח של קרוב ל-13 דונמים ישנה חלקת גניזת סת"ם של חברת הפרושים (צילום ה"ז 17) (ד' במפה כללית). סמוך לשלט בור גדול מלא אשפה (צילום ה"ז 18). אנשי תחנת הדלק העומדת בצידו השני של הכביש (צילום ה"ז 19) נהגו לטמון בו את הפסולת – חלקי צמיגים פחים וכו' (צילום ה"ז 20). גם בחלקה זו בה היו כ-1800 קברים ההרס כמעט גמור ורק כ-15 אחוז מהקברים נותרו שלמים. כמו כן נהרסו כליל הגדרות שתחמו את החלקה מצד הכביש (צילום ה"ז 21).

(7) קברי הנביאים

חלקת "קברי הנביאים" (מס' ה' במפה הכללית) היא אחת מ-6 החלקות של "הפרושים" בהר הזיתים. השטח הכולל של הפרושים בהר הוא 130 דונמים ומספר הנפטרים שנקברו ע"י החברה בהר הזיתים מתקרב ל-17 אלף. חלקת קברי הנביאים נמצאת על שטח של כ-7 דונמים לערך. השם "קברי הנביאים" מקורו במסורת הקוראת שם זה על המערה העתיקה החצובה בסלע ומצויה כיום בשטח המזרח הרוסי הסמוך. על מערה זו כתב ר' עובדיה מברטנורא במאה ה-15 "ובהר הזיתים יש מערת חגי הנביא, יותר מעשר מערות זו לפנים מזו". ותלמידו כותב "ובהר הזיתים יש מערה גדולה נקראת עד היום בשם "קברי הנביאים" ולא היו קוברים על ידה אלא גאון וצדיק "חד בדרא" ... (מהספר "קברי אבות" של ד"ר מ' איש שלום). בחלקה זו טמונים רבים מיקירי ירושלים ובראשם הרכ הראשי לישראל אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, (צילום ה"ז 22).

בחלקה היו כ-700 קברים וכ-70% מהם ניזוקו. התמונה המתגלית לעין היא אופיינית לכל החלקות שבהר: מצבות עקורות המושלכות אם בסמוך לקבר בעליהן ואם במקום מרוחק יותר (צילום ה'ז 23). אנשים וגושים משוטטים בין החורבות בנסיון לאתר את קברי יקיריהם (צילום ה'ז 24, 25).

גדרות האבן שהפרידו בין החלקות נהרסו (צילום ה'ז 26); קוצים ודרדרים עלו בין הקברים (צילום ה'ז 27), והשטח כולו זרוע סלעים ואבנים (צילום ה'ז 28). הירדנים נטעו בכל שטח ההר עצים במגמה להפוך את המקום למעין פרק גדול (צילום ה'ז 29). מענין לציין שהירדנים שהרסו את הקברים והמצבות באופן שיטתי לא העזו לגעת לרעה בקברו של הרב קוק זצ"ל אם כי קברי בני משפחתו הנמצאים לידו נהרסו כליל (צילום ה'ז 30). הערבים המתגוררים בסביבה מדברים עד היום בפחד ובהערצה על הרב קוק אותו הם מכנים "חכם אליכביר".

8) מבנים עם מצבות בשטח ההר

בדרך כלל כפי שעוד נראה להלן אסרו השלטונות על השימוש במצבות למטרות אזרחיות והן נועדו אך ורק לצרכי בינוי במחנות צבאיים. אך היה בכל זאת יוצא מן הכלל אחד: הבתים שבשטח בית הקברות בהר-הזיתים עצמו. במקומות שונים עומדים בניי מגורים ומבנים אחרים שבבניהם השתמשו בשברי מצבות ואף במצבות שלמות.

הריכוז הגדול ביותר מצוי בקבוצת הבנינים המהווה מעין מובלעת סמוך לחלקה האמצעית (תרשים ב' מס' 6) (צילום ה'ז 31). זוהי שכונה קטנה ליד הכביש הנושאת את שמו של המלך חוסיין. בשכונה זו התגוררו מספר בעלי תפקידים הקשורים עם בית העלמין: משפחות השומר מטעם שלטונות ירדן, ומשפחת בני שומר הגן, האחראי על הכביש ועוד. כאשר נחקרו הדיירים בקשר למצבות שכבתיהם טענו כולם ללא יוצא מן הכלל שלמעשה הם דיירים חדשים במקום וכאשר עברו לבתים כבר מצאו אותם במצבם העכשווי ולא הם שחיללו את הקברים. קשה מאד להשתכנע באמיתות דבריהם ונראה שהם תיאמו ביניהם עמדה אחידה בשאלה זו.

בביתה של משפחת ח'ליל (בנו של שומר בית הקברות מטעם שלטונות ירדן) קבועים שברי מצבות בתוך הרצפה (צילום ה'ז 32), ומצבות שלמות שהכתובות עליהן ברורות וקריאות תומכות את משקוף הפתח (צילום ה'ז 33).

סמוך לבית זה נבנו מתגורר הגנן הישיש מוחמד אחמד אל קאק. לדבריו התגורר בכפר א-טור ורק לפני כשלוש שנים עבר לדור בביתו הנוכחי. בפתח הבית מספר מצבות שהכתובות עליהן נשחקו כנראה ממרמס רגלי העוברים ושבים (צילום ה'ז 34).

רצפת הדירה על שני חדריה עשויה כולה משברי מצבות (צילום ה'ז 35).

סמוך לשם קצת צפונה ביתו של ג'מול עבדול רחמן עבד, שעשה עצמו כמי שאינו מבין מה שחיים עימו. לשאלה אם יש באיזה שהוא מקום בביתו מצבות השיב בלאו מוחלט, אולם כאשר הופשלה המחצלת המכסה את רצפת חדרו התגלתה הרצפה עשויה כולה מאבני מצבות שלמות (צילום ה'ז 36). בעל הבית נראה "מופתע", הוא לא ידע על מציאות המצבות בדירתו. "כנראה מעשה ידי הדייר הישן" הוא ממלמל "אני חדש כאן רק שנתיים, ואיני מבין כלום..."

גם הגדר המקיפה את חצר ביתו מלאה בשברי מצבות נתוצות (צילום ה'ז 37).

בחדר הבית עומד אוהל קברים עשוי אבן, כנראה קבר משפחתי שעליו מצבה "שהוצבה בפקודת הגבירה אשת חיל מרת ביילא אשת הר"ר אברהם מרקוס" (צילום ה'ז 38). מערת קברים זו משמשת את עבדול רחמן עבד כמחסן לכלים וכשובר ליונים (צילום ה'ז 39).

מוזעזע במיוחד מראה ביתו של מי שהיה השומר האחראי מטעם ממשלת ירדן על בית הקברות — סדר ח'ליל. הבית נמצא בחלק הצפוני של החלקה הספרדית הישנה (צילום ה'ז 40) (תרשים ב'—

מס' 12) ובעליו נמלט לירדן מיד עם פרוץ קרבות "מלחמת ששת הימים". כאשר רואים את ביתו נקל להבין את הסיבה – מן המסד ועד הטפחות כולו עשוי מצבות. המדרגות העולות לבית עשויות מהן (צילום הז' 41) הן מרצפות את החצר הפנימית ומדפנות את כתלי הבית (צילום הז' 42). מצבות משמשות כאריחים לגדר המקיפה את החצר (צילום הז' 43) ואף רצפת בית השימוש עשויה מצבות (צילום הז' 44).

אין אלו המבנים היחידים בשטח ההר בהם השתמשו במצבות לבינוי. בחלקת ורשה צפונית לחלקת "גניזת הסתם" ישנה כעין מערה קטנה חצובה בסלע. המערה צופתה במצבות (אשר הוצאו בינתיים) ושימשה כמחסן וכאורווה לחמורים (תרשים ב' מס' 11).

בחלקת ורשה אין אפשר להבחין במספר שוחות ששימשו כנראה כמקלטים (תרשים ב' מס' 10). הירדנים לא טרחו לחפור אותן, אלא השתמשו בקברים הקיימים לאחר שהוריקו אותם וורקו הצידה את המצבות (צילום הז' 45). הקברים הפתוחים מדיפים צחנת גלילי אדם ובהמה.

9) הכביש למלון אינטרקונטיננטל (צילום הז' 46)

סלילת הכביש שנבנה על ידי הירדנים אל מלון "אינטרקונטיננטל" שבפסגת הר הזיתים בשנת 1961/62 והמשתעף מכביש ירושלים יריחו סמוך להצטלבות הכביש לבית לחם היוותה ללא ספק אחד ממקורות וגורמי ההרס המרכזיים של בית העלמין על הר הזיתים. עם סלילת הכביש העובר רובו ככולו על פני קברים ניתנה תנופה רבתה לחילול בית הקברות.

הכביש עובר לפי הסדר דרך חלקות: הפרושים (חלקת תש"ח) רומניה, חב"ד, גליציה, הפרושים, פולין-ורשה, אגודת אחים אנשי אמריקה, קהילת ירושלים.

כל החלקות האלו בהן עובר הכביש ניזוקו בצורה חמורה ביותר. בחלקת רומניה נהרסו כליל כשלושת רבעי מהקברים ואחוז דומה בחלקת חב"ד. חלקת גליציה נהרסה כולה. בחלקת "קהילת ירושלים" בה עובר הכביש סמוך למלון נהרסו כליל הקברים בקטע בו היה קברה של הגרייטה סולד ז"ל ולפי אומדן אנשי "החברה קדישא" מצויים תחת הכביש קרוב ל-400 קברים ומצבות, גם כאן ככביש יריחו ירושלים אם כי בהיקף הרבה יותר גדול נחצב הכביש בתוך הקברים ממש, המכונות הכבדות פילסו נתיב והשליכו הצידה ערימות של מצבות ועצמות אדם. פעולה זו גרמה להוצאות של סוללות גדולות מצד אחד ששימשו כתומכות לכביש (צילומים הז' 47, 48), (תרשים ב' מס' 7 ו-8) ולחשיפת קברים פתוחים מצד שני (צילומים הז' 49, 50, 51), (תרשים ב' מס' 9).

בצילום (הז' 52) אפשר להבחין במספר קברים שנחשפו לאחר שהוחל עתה בחפירות ופינוי סוללות העפר והאבנים שבצידי הכביש.

המלון עצמו אינו בנוי על שטח בית הקברות ואנשי הנהלתו טוענים שלא חפצו בעבר אף אינם חפצים עתה בכביש.

אגב, צינורות מהמכון לזיקוק מים שליד בית המלון מזרימים מימיהם אל שטח חלקת "קהילת ירושלים" וגורמים שם לסחף ושלוליות.

10) השיטות בהרס

בתוך התמונה הכללית של אנדרלמוסיה וחורבן השוררים בהר הזיתים אפשר לגלות סימנים של שיטה, של קיי ביצוע אחידים פחות או יותר.

לשתי מטרות עיקריות השתמשו הירדנים במצבות ואבני הקברים:

א) האבנים שימשו אותם בעיקר למטרות אחריות להקמת בנייני ציבור ומגורים בכל אזור ירושלים ואף מחוצה לו.

ב) המצבות ולוחות השיש שימשו את צרכי הצבא הירדני, לבינוי מחנותיו ביצוריו ועמדותיו. אבני הקברים היו חומר בניה זול בטיב משובח, לא היה צורך לסתת אותן ובוני הבתים באיזור ירושלים ראו בהן מציאה כשירה וזולה. האזרחים לא השתמשו במצבות עצמן אולם מאידך הירבו להשתמש באבני הקברים ולמעשה אפשר לקבוע שההרס העיקרי לקברים נגרם כתוצאה מהמסחר באבנים דווקא. כידוע בנוי הקבר נדבכי אבנים שעל גבם קבוע הלוח המזהוה את המצבה. על מנת להגיע לאבנים היה צורך להסיר קודם כל את המצבה. לאחר הסרת המצבות היו משליכים אותן הצידה באין חשך בהן. בדרך זו נשברו רוב המצבות שנמצאו סמוכות לקברים (צילומים ה' 53, 54, 55).

אך לעיתים הפצו דוקא בפלטות השיש המכסות את נדבכי האבנים ואזי נשאר הקברים חשופים ועירומים (צילומים ה' 56, 57). מאידך, לא היו הערבים מעוניינים בקברים הבנויים מלור חות אבן או שיש דמויי מלבן ("סנדוק") על אף שמחיר הקמתם של אלו היה יקר יותר משום כך נשארו הללו בדרך כלל שלמים ללא פגיעה (צילום ה' 58). השיקול שעמד לנגד עיני הפורעים היה איפוא תועלתו ומסחרו גרידא, ומכאן שאם נותרו לפליטה בשטח ההר קברים שלמים הרי הסיבה לכך אינה התעוררות פתאומית של רגשות הומניטריים אלא היא נעוצה בסיבה הפרוזאית הרבה יותר – האבנים לא התאימו לצרכי בניה, בדרך כלל משום שלא היו מסותתות כראות (צילום ה' 59). כנראה זוהי הסיבה לכך שחלקת ה"מערביים" כמעט ולא נפגעה.

לעיתים נשמרה החלקה יחסית משום שהמקום מצוי בשטח קשה לגישה מבחינה טופוגרפית (החלקה הגורדית).

יחד עם זאת בצידה של השיטתיות המסחרית ישנם מקרים רבים של הרס קברים ונתיצת מצבות הבולטים לעין כמעשי "הרס לשמו", ונדליום שכל מטרתו סיפוק הדחף להרוס להשמיד ולאבד (צילומים ה' 60, 61, 62, 63).

אין שום אפשרות טכנית להעריך את כמות האבנים שנעקרו מהקברים לצרכי בניה ציבורית ופרטית. אין גם כל דרך להתחקות אחר מיקומן של אבנים אלו עתה כאשר, שלא כמצבות הן חסרות כל תו וסימן היכר חיצוני.

מכל מקום נראה שעשרות ואולי מאות מבנים בירושלים וסביבתה הוקמו מאבני קברים ולפי השמועה סופקו אבנים אף ליריחו הרחוקה.

כאמור, שימשו המצבות והפלטות לצרכי הבינוי של הצבא הירדני.

מדברי העדים הערביים שנחקרו ע"י הועדה משמע שהעברת המצבות היתה מבוצעת תמיד באישון לילה. כנראה על מנת להתחמק מתצפיות משטח ישראל. (בהקשר לזה יש לציין שעוד בשנת 1932 גילתה תצפית מכנסית הדורמיציון באחד הימים בשעות הבוקר המוקדמות קומנדקר ירדני עמוס מצבות העושה דרכו מבית העלמין בהר הזיתים לאחד המחנות הצבאיים שבסביבה). שיטת ההעברה היתה אחידה: שיירת משאיות צבאיות היתה מגיעה בלילה לכביש הסמוך להר, המצבות נעקרו ממקומותיהן או שנאספו בשטח ע"י החיילים שהטעינום על גבי חמורים ומשם למכוניות. לא פעם קרה שמצבה היתה נשמטת מעל גב הבהמה, וזהו כנראה ההסבר לתופעה שמצבות רבות נמצאו זרוקות הרחק מהקבר.

עבודות סלילת הכביש לבית המלון סיפקה מלאי לא־אכזב של מצבות עקורות למאותיהן וחלק ניכר מהן נאספו על ידי הצבא והובלו למחנות; ולכן רבות מהמצבות שנתגלו במחנות הצבא מקורן בחלקות הסמוכות לכביש.

(11) עדויות על חילול הר הזיתים

פרשה בפני עצמה מהוות העדויות שניגבו ע"י הועדה מפי עדים בקשר לחילולו של הר- הזיתים. לא היתה כל בעיה בקשר לגביית עדויותיהם של רבים וטובים מותיקי "החברות קדישא" שהושיטו לוועדה עזרה מרובה במהלך עבודתה על-ידי שסייעו בשיחזור מצבו של בית העלמין קודם החורבן. מתוך כך נתאפשרה השוואת המצב בהווה לעומת העבר.

הועדה שמעה בקשר לכך את עדויותיהם של הה':

ישראל פוליקמן, יקותיאל אליהו מינץ (ח"ק חסידים) מנדל גלבשטיין אלטר שוב (ח"ק פרושים) מ. לוברבוים וי. גוי (ח"ק קהילת ירושלים) מ. פרנס (ח"ק ספרדים), משה דהן (ח"ק מערביים), י. גולובנצ'ץ (ח"ק אגודת אחים אנשי אמריקה) משה קהתי (ח"ק תימנים), י. מ. דויטש (כולל פולין).

עדויות אלו אינן נמסרות כאן כלשונן והן שימשו כאמור כחומר רקע לסקר על בית העלמין היהודי.

מאלפות מאד ורבות משמעות הן עדויותיהם של העדים הערביים שהועדה הצליחה במאמץ רב לדלות מפהם תשובות לענין למרות שנתקלנו בהתחמקות וחוסר רצון בולט לשתף פעולה. העדויות מובאות בזה כלשונן:

ח ל י ל א י ב נ ס ד ר ח ל י ל — (צילום הז' 64) — בן 33 מתגורר ברחוב המלך חוסיין המצוי בשטח בית העלמין.

אכיו של העד סדר חליל מונה ע"י ממשלת ירדן לשמש שומר בית הקברות היהודי בהר הזיתים. עם פרוץ הקרבות נמלט האב לעמאן.

ש א ל ה :

מה היה תפקידו של אביך?

ת ש ו ב ה :

הוא היה צריך לשמור שאנשים פרטים לא יוציאו אבנים ומצבות בלי רשיון מהממשלה ("חכומה"). היו כמה סוחרים שהיה להם זכיון לסחור באבנים מבית הקברות. את כל היתר היינו מגרשים בחרפה, לפעמים גיסו לגנוב אבנים כלילה והמשטרה היתה עוצרת אותם, לאחר שאבי תפס אותם....

ש א ל ה :

מי שילם את משכורתו של אביך?

ת ש ו ב ה :

העיריה, ראש העיר אנואר אל חטיב שלח לו את הצ'קים. היה מקבל 25 דינרים לחודש משכורת טובה. ראש העיר גם היה מבקר כל פעם בבית הקברות וממריץ את אבי להשגיח טוב....

ש א ל ה :

איך הרסו את הקברים?

ת ש ו ב ה :

פועלים היו הורסים ביום, וכלילה היו באות מכוניות משא של הצבא מעמיסות ומסתלקות. את האבנים היו לוקחים הסוחרים.

שאלה:

האם אתה מכיר סוחרים אלו?

תשובה:

(בבהלה) לא, לא, אינני זוכר כלום!

מוחמד אחמד אל-קאק (צילום ה' 65) לדבריו הוא כבן מאה ואחת עשרה, עובד עיריית ירושלים, תוארו "גנן עירוני".

שאלה:

מה היה תפקידך למעשה?

תשובה:

העירייה מינתה אותי לשמור על העצים שנטעו בבית הקברות. האנשים מהסביבה היו מתגנבים לכרות עצים להסקה ושמרתי שלא יעשו זאת. התקבלתי לתפקידי זה בשנת 1953, אז נטעו כאן את העצים הראשונים.

שאלה:

מה היתה משכורתך?

תשובה:

15 דינרים לחודש. האחראי עלי היה פקיד בעיריית ירושלים.

שאלה:

האם ראית כיצד הורסים הקברים?

תשובה:

ראיתי, כל התושבים ידעו על זה, אך לא ידעתי שהדבר אסור. לפי ה"קוראן" בית קברות שלא קוברים בו 15 שנה אפשר להחריב אותו.

שאלה:

מתי התחילו להרוס את בית הקברות?

תשובה:

מזמן, אולי עוד בשנת 1949. אבל בכמות גדולה החלו להרוס כשבנו את הכביש לפני 5 שנים.

עלי מוחמד עלי בן 25, שותף בתחנת הדלק על אם הדרך ליריחו.

שאלה:

האם ידעת על הרס הקברים?

תשובה:

כולם ידעו, מי שצריך היה אבנים לכנין היה בא אצל הסוחרים וקונה מהקברים של היהודים הסוחרים באו ביום, הצבא בלילה....

מוחמד סיאד כבן 60, היה שומר החלקה של ח"ק "קהילת ירושלים" מתגורר בכפר אבו-טור.

שאלה:

במה התבטאה השמירה שלך?

תשובה:

מה יכולתי לעשות? אם הייתי מדבר נגד הממשלה היו יורים בי על המקום... אני הייתי מוכן לשמור. עכשיו אני דורש שהחברה שהייתי שומר שלהם ישלמו לי בעד כל השנים האלו. מה אני אשם שהממשלה הרסה את בית הקברות?

ג. מחנות הצבא הירדני

פרשת החילול המחפיר של מצבות קדושי-ישראל שנעקרו מקבריהם בהר-הזיתים והועברו לצורכי בינוי מחנות ביצורים ועמדות הצבא הירדני – מהווה פרק מזעזע במיוחד גם בתוך ים מעשי התועבה וההתעללות הברבריים.

ואם אמנם כאובה וקשה היא ההתרשמות מן החורבן בהר הזיתים מן העזובה ומעשי ההרס – הרי שבעתיים חמור ההלם והזעזוע לנוכח המראה המתגלה לעיני המסייר לאורכם ולרוחבם של מחנות הלגיון הערבי במרחב ירושלים.

כאן בולטים הממדים הרחבים של חילול הקודש, הפראות והזלזול המוחלט בצלם האדם באשר הוא אדם.

התופעה המדהימה אולי ביותר היא דווקא התכנון המדויק, הקר ושווה הנפש של מעשי הזוועה האיומים ביותר. בכל אשר תפנה, לכל מקום אשר תישא עיניך מצבות. הן משמשות למדרך בשבילי גישה פנימיים, לריצוף אוהלים, לאריחי בנין בכתלי ביתנים, ולאסלות בבתי שימוש. המצבות גלויות מופנות לעין השמש, ללא כל כוונה להסתירן...

בעזרת מפקדת המודיעין של חטיבת ירושלים איתרה הועדה שמונה נקודות צבאיות שבהן עשו הירדנים שימוש רחב במצבות (תרשים א'); אולם אין להוציא מכלל אפשרות שעדיין מצויים מקומות נוספים מעין אלו.

נתאר עתה בקצירת האומר, את שנגלה לעינינו בסיור בבסיסי ועמדות הלגיון.

1) מחנה אל-עזרייה (תרשים מס' ג')

כשני קילומטרים מהצטלכות הכבישים ירושלים – בית לחם – יריחו ישנה פניה צפונה מהכביש הראשי החדש ירושלים – יריחו. נוסעים כקילומטר אחד בדרך שהיתה פעם קטע מהכביש הישן ליריחו ומגיעים למחנה הלגיון "אל עזרייה" בבקעה מזרחית לכפר הנשוא שם זה. המחנה הצבאי הגדול בהיקפו שימש כמפקדת אחד הגדודים הירדניים שישב על הקו הירושלמי (צילום עז' 1). המחנה מונה כחמישים מבני אבן, ביתני אוהלים וצריפים ביניהם מיתקנים אופייניים למפקדה גדודית: חדרי מפקדה, מבצעים, מודיעין, קשר, מחסני תחמושת וציוד, מסגד, מרפאה, חדר אוכל, שק"ם, ומגורי קצינים וחיללים.

ניכר שהמחנה נושט בבהלה ע"י חייליו, בתוך המתקנים באוהלים וביניהם מפורזים חלקי לבוש ומדים, שיירי מזון תחמושת וחלקי ציוד אחרים. כמו כן מתגוללים בשטח טפסים ויומנים וספרות צבאית בשפות הערבית אנגלית וסינית.

מאות מצבות שנעקרו מהר הזיתים הובאו הנה ונעשה בהם שימוש רחב: הן שימשו להתקנת שבילי גישה פנימיים, בניית רצפות וקירות של ביתנים ואוהלים ואף בתי שימוש. חלק מהמצבות

הונח בשלמות, חלקן נשברו ושימשו כאריחים ולבנים. כמה מהכתובות על המצבות טושטשו, אך רובן נשמר וגיתן לקריאה.

במחנה שני שבילי גישה העשויים ממצבות. השביל האחד (תרשים ג' מס' 1) המוליך מדרך עפר סמוך לכניסה הראשית ונמשך 70 מטרים בנוי ממצבות שהונחו במהופך, כשהכתובות עליהן מוסתרות. על אחת מהן השבורה באמצעיתה ניתן לקרוא "כריתי לי בחיי שלום גרשון רקו..." (צילום עז' 2). הכתובת על מצבה אחרת אינה ניתנת לקריאה (צילום עז' 3). בסך הכל השתמשו להתקנת שביל זה בכ-100 מצבות וחלקי מצבות. שביל שני (תרשים ג' מס' 2) המרוצף אף הוא כולו באבני מצבות מוביל מסמוך לכניסה צפונה אל עבר בית שימוש בפאתי המחנה. רוב המצבות הפוכות אולם חלקן מונחות כשכתובותיהם כלפי מעלה (צילום עז' 4). אורך השביל המתפתל כ-50 מטרים ונמצאות בו כ-70-60 מצבות וחלקיהן.

בצריף פח (תרשים ג' מס' 3) ששימש כבית שימוש קבועה ריצפה שבמרכזה אסלה העשויה ממצבה שאותיותיה מחוקות (צילום עז' 5). לידה מצבה שעליה הכתובת: "פ.ב. הרב צבי ב"ר שלמה זלמן...." (צילום עז' 6). במדרגות סמוך לבית השימוש מצבה אחרת עם הכתובת "פ.ב. הרב ר' מאיר בהרה"ג מנחם מענדל דאוד ז"ל". על המחצית השנייה של המצבה השבורה לשניים: "אחד מהדיינים החשובים י"ג בסיון תרצ"ח".

האוחלים והביתנים רצפותיהם וקירותיהם משובצים כאמור באבני מצבות. במיוחד מרובות המצבות בשורת האוחלים המצויה בצידו הדרומי של המחנה. האוחלים בגודל של 3×4 מ"ר מוקפים בקירות בטון בגובה של 1.20 מטר, שמעליהם נמתחו יריעות האוחלים. בכניסה לאוהל החמישי (תרשים ג' מס' 4) קבועה מצבה שבורה הנושאת את הכתובת "פ.ב. האשה הצנועה והחשובה תרצה קופטייל" (צילום עז' 7). באוהל זה מצויות כ-18 מצבות, אחת מהן תצובה בקיר ושימשה כנראה כספסל (צילום עז' 8). הקיר עשוי מצבות כולו; על אחת נשמרה הכתובת בשלמותה: "פ.ב. הבתולה החשובה בת ציון היקרה, בת קדושים שנקטפה בעלומיה, בת י"ח שנה מרת ח' שרה בת ר' יחיאל בורגלד, ר' סיון ת"ש תנצב"ה" (צילום עז' 9). קירות אהל שני (תרשים ג' מס' 5) סמוך ששימש כמרפאה גדודית מלאים אף הם ממצבות (צילום עז' 10).

בשורה השנייה במעלה הגבעה יש מבנה ששימש כמרכזית טלפונים (תרשים ג' מס' 6). ליד מכשיר המרכזיה מצבה ששימשה הדום להגבהת הכיסא עליו ישב המרכזן. היא נושאת את שמו של "שמואל בן הרמן ויילינפליינר" (צילום עז' 11). ממצבות במספר רב מצויות אף בשאר האוחלים ומחסני הצידוד. הכתובות מטושטשות; ברובן מפני שהיו למדרך החיילים במקום ובמיעוטן משום שהקירות בחלק מהמתקנים סרידו או נצבעו.

מחוץ למחנה בצידו השני של הכביש הישן ליריחו נמצא ביתו של מפקד מחנה אל-עזיורייה (תרשים ג' מס' 7). הבנין, מבנה בן קומה אחת (הקומה השנייה לא הושלמה) ובו חמישה חדרי מגורים ושרותים (צילום עז' 12), שביל באורך של 15 מטרים (תרשים ג' מס' 8) מוביל מהכביש עד סמוך לביתן המשמר ליד הבית, השביל כולו מרוצף באבני מצבות (צילומים עז' 13 ו-14).

כל המצבות מונחות כשהכתובות כלפי מעלה (צילום עז' 15). מן הכביש לשביל יורדות שש מדרגות אף הן עשויות ממצבות שהכתובות עליהן ברורות למדי (צילום עז' 16). שתי מצבות משמשות כאבני מפתן לבית (צילום עז' 17). סמוך לבנין מפורזים אבנים שבהן התעדתו כנראה להשתמש לבנין הקומה השנייה, ביניהן נראות בבירור מספר מצבות (צילום עז' 18).

מפקד המחנה היה מיג'ור מנסור מוחמד חסין קרישאן בדואי ממען שהיה אחד מנאמני המלך חוסיין. בתצלום שנמצא בביתו הוא נראה בחברתו של המלך. (צילום עז' 19). הוועדה ביקרה בבית הסמוך לביתו של מפקד המחנה המשמש כחווה עופות. בעלת הבית נוצריה ששם משפחתה אלחאלד סיפרה כי המחנה הוקם לפני כחמש שנים על אדמות שהופקעו

מבעלות איכרים ערביים מאל עיזרייה. לדבריה בעלה יהודי ואחותה אף נשואה ליהודי מירושלים. היא טוענת כי יחד עם בעלה ניסו לא פעם לדבר על לב מפקד המחנה להפסיק את חילול המצבות, אך הוא לא שעה לדבריהם ואף איים עליהם כי יצווה לפוצץ את ביתם אם לא יחדלו מלהטרידו בענין זה; "אין אני מפחד מאלוהי היהודים" התרברב בפניהם "ואיני חושש שרוחות המתים ירדפו אחרי".

(2) מחנה הר ציון (תרשים ד')

בתוככי חורשה המצוייה כ-200 מטר במורד הכביש המוליך מהר ציון לשער האשפות, סמוך לכנסית "הגליקנטוס", שוכן מחנה מבוצר של הלגיון הערבי. מחנה זה שימש כמיתחם לפלוגה ירדנית שהיתה ממוקמת באזור הר ציון. ישבה בו בקביעות מפקדת הפלוגה וכן מחלקת חי"ר שגרה בכ-15 אוהלים הפזורים בשטח (צילומים ה' צ' 1 ו-2). המחנה מצוי באזור שהיה עד ערב מלחמת ששת הימים שטח הפקר והקמתו היותה הפרה ברורה של הסכם שביתת הנשק – זאת מוכח ברורות מעיון במפה המקורית של קרי שביתת הנשק עליה חתומים אלוף משה דיין וקולונל עבדאללה טאל. המחנה מוקף קיר מגן עשוי בטון מזויין מצידו המערבי והדרומי ובו מגדלי שמירה ואשנבי ירי לכיוון שטח ישראל בהר ציון ושכונות דרום ירושלים. בכניסה למחנה נקודת משמר ועליה כתובת ערבית "יחי חוסיין הפודה" (צילום ה' צ' 3). שביל הגישה המרכזי (תרשים ד' מס' 1), המוליך מהשער אורכו כ-20 מטרים והוא מורכב כולו ממצבות רובן שלמות ובחלקן חתוכות, עם הכתובות החקוקות עליהן כלפי מעלה. (צילומים ה' צ' 4, 5, 6) במיתחם הפלוגתי 15 אוהלים שחתיים כל אחד בגודל של 3×3 מ"ר חפורים כחצי מטר לעומק לצרכי הגנה. האוהלים עשויים בטון וקירותיהם בגובה של 80 ס"מ לערך. מצבות רבות מצויות בכל האוהלים בדפנות הקירות (צילומים ה' צ' 7, 8) ובדרגות הכניסה לכל אוהל (צילום ה' צ' 9). מצבה אחת קבועה במרומי קיר הביצורים (ה' צ' 10). חלק מהמצבות הושחתו בצורה שאינה מאפשרת קריאת הכתובות שעליהן. לפי אומדן גס השתמשו בכ-300–200 מצבות במחנה זה, ולפי הכתובות שעל המצבות נראה שהן נלקחו ממספר חלקות על הר הזיתים. הועדה שותחה עם הכומר ההולנדי Beckers (צילום ה' צ' 11) העומד בראש כנסית St. Peters, Gallicantus. in לדבריו נבנה המחנה לפני כחמש שנים בתקופה בה גאה בירושלים הערבית גל של לאומנות נוסח שוקיירי. המצבות הובאו למקום באישון לילה ובשעות הבוקר הוחל בכניה. לדבריו הודעו הנזירים בכנסיה מחילול המצבות, אך כשביקשו להתלונן על כך בפני מפקד המחנה נדחו בלך ושוב. לדברי הכומר השתמשו הירדנים לכנין המחנה לא רק במצבות שהובאו מהר הזיתים אלא גם במצבות מבית הקברות הנוצרי-ארמני המצוי בפאתו הדרומית מערבית של המחנה. הועדה אמנם גילתה חלק ממצבה שעליה כתובת בלטינית (צילום ה' צ' 12) אך לפיה אי אפשר לקבוע בודאות שהמצבה אמנם לקוחה מקבר נוצרי, כאשר כידוע היו מספר מצבות בבית העלמין היהודי בהר הזיתים שהכתובות עליהן היו בלטינית.

דרומית-מזרחית מהצטלבות הדרכים ירושלים – בית לחם כ-50 מטר מהכביש, סמוך לבנין משטרת ראס-אל-עמוד, נמצא בסיס צבאי ירדני של סוללת מרגמות 120 מילימטר (צילום ראע' מס' 1). המחנה שוכן במגרש המוקף משלשת צדדיו בנייני מגורים ובוסתני פרי. מתקני המחנה הם אופיניים לבסיס של נשק תלול-מסלולי: עמדות חפורות ומבוצרות למרגמות (צילום ראע' מס' 2); בונקרים תת קרקעיים לאיחסון הפגזים (צילום ראע' 3) ומספר אוהלים ששימשו למפקדה ולמגורים. יחסית לגודלו מצוי במחנה זה ריכוז המצבות הגדול ביותר; מצבות ושבריהן מפוזרות בכל השטח, ללא כל נסיון לטשטש את הכתובות. הן משמשות כאריחי בנין בבסיסים ובדפנות האוהלים (תרשים ו' מס' 1) (צילומים ראע' 4 ו-5); הן קבועות בחומת האבן התוחמת את עמדות המרגמות (תרשים ו' מס' 2). הכתובות ברורות מאוד. הנה למשל אחת המצבות ועליה הכתובת "פ.ג. ה'ר שבתאי דוב ב"ר משה מרדכי רביץ נפ' ט' אדר ב' תרצ"ח תנצב"ה". כתובת שניה:

"פ.ג. אשה יראה צדקת תמימה מרת פרידא..." (צילומים ראע' 6, 7, 8).

הבונקרים התת קרקעיים, (תרשים ו' מס' 3) בהם פוזרים עדיין ארגזי תחמושת חיה, משופעים במצבות ככניסה בדפנות החיצוניות והפנימיות ובתקרה. גם כאן הכתובות די-ברורות. דוגמאות: "פ.ג. ר' משה ב"ר ישראל טרוירג, ב' תשרי תש"ג"; "פ.ג. ... בר' אברהם הכהן אברנט כ"ה תמוז תרצ"ב תנצב"ה" (צילום ראע' 9, 10).

בקרבת הבונקרים ליד הגדר המזרחית של המחנה נמצאת שוחה מבוצרת ששימשה כעמדת קע"ת (קצין עמדות תותחים) העשויה כולה ממצבות כמעט שלימות (תרשים ו' מס' 4). הנה כתובת אחת: "חזה לנדסברג בת ר' מאיר מרדכי נלב"ע ל' כסלו תש... מורה ומדריכה בתנועת בית יעקב קראקוי פרשבורג וינה ירושלים"; ועל מצבה שניה "... אבימלך בר' דוד אורנשטיין נ' ט"ז אב תש"ג (צילום ראע' 11).

בפינה הדרומית-מערבית של המחנה נמצא מבנה פח ששימש כבית-שימוש (תרשים ו' מס' 5), בתוכו ולידו שברי מצבות וכתובת אחת ששרדה "פ.ג. אבינו היקר..." (צילום ראע' 12). ליד בית השימוש בור ועליו מצבה שבורה (צילום ראע' 13).

את המחנה כולו מקיפה גדר אבנים נמוכה, גם בה נקבעו פה ושם שברי מצבות (צילום ראע' 14).

כאמור שוכנת בסמוך על אם הדרך משטרת ראס-אל-עמוד – (בתרשים א' מס' 5). החצר הפנימית של בנין התחנה היתה מרוצפת כולה באבני מצבות מסותתות. פקד תורג'מן מפקד נקודת המשטרה בירושלים המזרחית שמטחו נמצא בבנין סיפר שהיו ברצפה כ-50 מצבות שלמות. אנשי משטרת ישראל, שלא חפצו להשאירן מחוללות במקומן סינו אותן אך מצבה אחת עדיין נשארה בחצר ליד מזרקת המים (צילום ראע' 15).

ליד הצטלבות הכבישים ירושלים – בית לחם עולה דרך אבנים סוג ב' אל משטח עליו בנוי המחנה הירדני המוקף בבנייני מגורים (צילומים א"ט 1, 2). לפי מקורות המודיעין היתה ממוקמת בשטח מחלקת תולר"ים (תותחים ללא רתע) של הלגיון. בשטח פזורים עדיין פגזים חיים תרמילים וחלקי ציוד ששימשו את המחלקה. במקום מצויים שמונה אוהלים בנויים כתבנית האות ר' בהם התגוררו חיילי המחלקה. בפינה שני צריפי-פח ששימשו כבית שימוש (תרשים ה' מס' 1). המצבות קבועות בדפנות האוהלים (צילומים א"ט 3 ו-4) וכן השתמשו בהם לריצוף בסיסי האוהלים והדפנות הנמוכות (צילום א"ט 5) חלקי מצבות פזורים גם בבית השימוש. נראה שהשתמשו בכ-20-15 מצבות שרובן נחתכו ונשברו אך כמה מהן נשארו שלמות.

מצבות בודדות נתגלו בעמדות אחרות של הלגיון במרחב ירושלים. במצודת מגדל דוד שבעיר העתיקה נתגלו שתי מצבות שהובאו לפי כל הסימנים מבית העלמין שעל הר הזיתים.

אחת מהן מצויה ליד הכניסה למגדל דוד ועליה הכתובת "פ.ג. איש ישר עסק באמונה בצרכי ציבור ארבעים שנה והיה גבאי בלודג' ושמר שמואל ויינטל. נפטר כ"א כסלו תרצ"ו". מצבה שניה כנויה כאבן בתוך קיר באחד מחדרי המצודה ששימש כמטבח ועליה נכתב: "קר' שקנתי בחיים, האשה חנה בת רבי נחמן שר"ב".

במושבה האמריקאית שבירושלים המזרחית ברח' "פורט סעיד" (מול לשכת העבודה) בשדה ריק היתה עמדת מרגמות בודדת 120 מ"מ. ארגזי התחמושת אוכסנו במקלט שקירותיו העבים עשויים מצבות. רק על אחת מהן ישנה כתובת "אבא משיח נ"ע יג' תמוז תרצ"ט" (צילום ש' 1). סמוך למקלט פזורים שברי מצבות.

ברובע היהודי בשטח בתי המחסה סמוך לבונקר ששימש כנראה כמקלט נתגלתה מצבה שבורה שהכתובת עליה ברורה למדי (צילום ש' 2). לפי הצורה והמבנה קרוב לודאי שבבונקר ובסביבתו מצויות מצבות אחרות שהכתובות עליהן נמחקו.

ד. בית העלמין בחברון

הוד קדומים אופף את בית הקברות עתיק היומין בחברון, הקיים מיום שיהודים התיישבו בעיר האבות. ראשית המתיישבים "בעת החדשה" היו יוצאי ספרד שבאו לעיר מעזה לפני למעלה מחמש מאות שנה ולפני כמאה שנה התיישבו בה גם יוצאי אשכנז.

מאותה תקופה נפרד בית העלמין לשתי חלקות נפרדות ספרדית ואשכנזית. בשנת 1930 נחכר שטח של כ-500 דונמים למגורים וכן כתוספת לבית העלמין, ותמורתו שולם ל"וואקה" סך 50 לירות מצריות. השטח בו קברו למעשה היה כ-10 דונמים ולפי הערכת זקני חברון טמונים בו בין שלושת אלפים לארבעת אלפים נפטרים.

מספר תופעות ייחדו את הקבורה בחברון משאר המקומות: א) החפירה לקבר היתה עמוקה מאד למרות הקרקע הסלעית הקשה והיא הגיעה עד 2 מטרים ויותר; ב) על המצבות אין כל כתובת; ג) המצבות אינן עשויות מאבנים מסותתות כמקובל אלא הן סלעים כבדי משקל, שנחצבו בהר והובאו על גבי גמלים לבית העלמין (צילום חב' 1). הסיבה לשלוש תופעות מיוחדות אלו היא אחת: הפחד שמא יחללו ערביי חברון את הקברים. יהודי חברון היו מלומדי נסיון בענין זה של התנכלות יות המוסלמים לחיים ואף לשוכני-עפר.

המקרה הבולט שהשאיר רושם מדכא על הקהילה אירע לפני כ-60 שנה עת התגנבו פורעים בלילה לקברו של הצדיק בעל "השדה-חמד" עקרו את המצבה, הוציאו את הגופה ממקומה והשליכוה הצידה. לאחר מעשה זה נקבעה "תקנת הקהל" לפיה אין לציין שמות הנפטרים על גבי המצבות כדי למנוע נקמות פרטיות של פורעים ומאז גם נוהגים לשים על הקבר מצבת-סלע כבדה שלא יהא קל להזיזה ממקומה. עם זאת היה לכל משפחה סימן היכר מיוחד לפיו יכלו לזהות את מקום מגוחת הנפטר.

לאחר שיהודי חברון נטשו את העיר בעקבות פרעות תרפ"ט החלו הערבים להתנכל לבית העלמין. בהרש"ט י בבית הקברות החלו כנראה בשנת 1948.

כיום בית הקברות הוא הרוס חרב ושומם. הקברים והמצבות הנמצאים בשיפולי ההר בחלקו התחתון של בית העלמין, בחלקה הספרדית, נהרסו כליל והשטח כולו ריק וחשוף כאשר רק במקומות מועטים עדיין שרדה מצבה לפליטה (צילומים חב' 2, 3). בחלק העליון של בית העלמין הספרדי המצב טוב יותר רוב המצבות הושארו במקומותיהם אולם הגדרות נעקרו, והחלקה משמשת מקום מירבץ לצאן ולבקר המטילים גלליהם על הקברים (צילום חב' 4).

בצידה המערבי של חלקת הספרדים שטח של כחמישה דונמים בו קבורים כאלף וחמש מאות נפטרים. שם גם קבר האחים בו מצאו מנוחה אחרונה חמישים ותשעה קדושי תרפ"ט הי"ד.

השטח כולו נחרש ונזרע בשתילי ענבניות ופזורים בו עצמות בעלי חיים שפגריהם שימשו כנראה לזיכול גן הירק (צילומים חב' 5, 6).

בקצה הגן בית מבלוקים העומד אף הוא על קברות במקום בו היה בעבר חדר קבורה. בעקבות בגין הבית נעלמה גם המערה בו הוטמנה "הגניזה", בסמוך למבנה הזה נמצא בית אבנים שבחלקו עשוי ממצבות מחוללות וצמוד לו מבנה עשוי משברי מצבות ששימש כאורווה (צילום חב' 7).

גם אבני ה"טבון" ליד הבית הם כפי הנראה שברי מצבות (צילום חב' 8). בבתיים מתגוררות מספר משפחות עכאסי טאלב ועוד, אך אין אלו בעלי הבתים "האמיתיים" שהם חמיד סולטאן וראשיד אל חטיב בנו של המופתי של חברון. חלק מראשי משפחות אלו נמלטו מהמקום מפחד נקמת היהודים אך טאלב נשאר. בתשובות לשאלות חברי הוועדה טען שלפני שחרש את השטח פנה לקאדי של חברון והלה נתן לו היתר מיוחד לפנות את הקברים.

מאידך, טען בפנינו חוסו בנו של השומר הערבי של בית העלמין שמונה לתפקידו ע"י הרב בג'איו, רב הקהילה הספרדית בחברון, שהוא מחה על חרישת השטח והקמת המבנים וכתגובה על כך הלשין עליו טלאב בפני השלטונות, חוסו גם סיפר שאביו ניסה להתנגד בכח לחילול בית העלמין למגירת ליבם של השכנים אשר כינוהו לגנאי "עבד היאהוד" ולבסוף אף רצחוהו נפש. לדברי הבן התנקם ברוצחים וגאל את דם אביו.

ערביי הסביבה משכו בכתפיהם כשנשאלו על מעשי החילול וכולם השיבו בנוסח של: מה לעשות החאכומה הסכימה ומי אנו כי נתנגד להם?

עו"ד יוסף חסון מותיקי וזקני חברון מספר ששוחח עם י. עראפי ראש העירייה הקודם של חברון וזה טען שהממשלה ה... בריטית היא שנתנה את האות לחילול בית העלמין אולם מפני עדים שביקרו בעיר בשנים 1945 ואף ב-1948 משמע שלא כן הוא, ומסתבר שבהרס בקנה מידה גדול החלו ב-1948/49.

עו"ד פרנקו שהיה חבר ועד העדה הספרדית בחברון מספר ששוחח עם פקיד ממשלתי בכיר בשם באדרי והוא אמר לו שבית העלמין נהרס על פי צו של הממשלה הירדנית שהסתמכה על פסק דין של ביה"ד השרעי המקומי.

פסק דין זה ניתן עקב שני נימוקים; האחד שלאחר תקופה של מספר שנים כשאין קוברים בבית העלמין הריהו הפקר; והנימוק השני, פורמלי יותר הסתמך על כך שהחוכרים היהודים לא שילמו דמי חכירה במשך שלש שנים ולכן רשאי הווקף להפקיע את החכירה מהיהודים.

ואמנם הקרקע הוחכרה לבעלים חדשים. אחד החוכרים האלו טאלב הזמין את עו"ד פרנקו לביתו וכששאלו "לאור החורבן שעשית כאן איך אתה מעזי להזמין אותי לשתות קפה בביתך?" השיב לו שלא ממין הטענה.

כאמור מצוי קבר האחים של קדושי חברון מתחת לשדה הזרוע וניתן לזהות את הקבר על פי עמודי הברזל והביטון שהיו קבועים מארבעת צדדיו (צילומים חב' 9, 10). בצידו השני של הכהיש המקיף בחצי עיגול את שטח בית העלמין הספרדי, מצויה החלקה האשכנזית שהשתרעה על שטח של כ-10 דונמים. בחלקה זו נמחקו לחלוטין כל שרידי מצבות וקברים ולא ניתן להבחין כלל כי אמנם היה במקום זה בית-עלמין. בכניסה לשטח מעין שער אבנים העשוי אף הוא משברי מצבות (צילום חב' 11). בשטח החלקה מספר מבנים ששימשו למגורים, וכדירי צאן ובהמות. בעלי הבתים על משפחו-תיהם נטשו ונמלטו לירדן. המבנים עשויים ממצבות ושברי מצבות (צילומים חב' 12, 13, 14), וסמוך להם בוסתן עצי פרי וזכרם ענבים (צילומים חב' 15, 16). כאמור כמעט ואין סימן בשטח המעיד על עובדת היות המקום בית העלמין, אך פה ושם נראים מעין מערות וכוכים ששימשו לדברי זקני חברון כמערות קברים (צילומים חב' 17, 18). מעניין שהחלקה הקראית (שהערבים כינו אותם בטעות "שומרונים") הסמוכה לחלקה הספרדית לא נפגעה כלל (צילום חב' 19).

ה. מסקנות הוועדה

לאחר בדיקת החומר וניתוחו הגיעה הוועדה למספר מסקנות המתייחסות לממדי חילול בתי העלמין, מטרות שיטות וצורות ההרס מחד – ולאחריותם של שלטונות ירדן בדרגים השונים מאידך.

1) ממדי ההרס

א) בית העלמין היהודי בהר הזיתים חולל ונחרב בצורה כמעט מוחלטת. מספר הקברים והמצבות שנפגעו מגיע ל-38 אלף לערך דהיינו פגיעות בשיעור הגע בין 70 ל-80%.

ב) מעשי החילול החלו קרוב לודאי עוד בזמן מלחמת השחרור, אולם הם הגיעו לשיאם בהיקף ובממדים גדולים החל מסוף שנת 1961 ושנת 1962 עם הקמתו של מלון "אינטרקונטיננטל" וסלילת הכביש אליו. בתקופה זו גם נבנו המחנות והבסיסים של הלגיון הערבי בהם השתמשו במצבות לצרכי בינוי וביצורים.

ג) עשרות ואולי מאות מבנים בירושלים הערבית, שכונותיה, פרחיה וכנראה גם בנקודות יישוב אחרים בגדה המערבית (יריחו למשל) בנויים מאבני קברים שנלקחו מבית העלמין בהר הזיתים.

ד) ניתן להניח שבאבנים אלו השתמשו לא רק לצרכי הבניה הפרטית אלא אף להקמתם של משרדי ממשלה ובנייני ציבור אחרים.

ה) שלטונות הצבא הירדני השתמשו במצבות ולוחות ופלטות שיש שנלקחו מהקברים לצרכי בניה וביצורים בבסיסי מחנות ועמדות הלגיון שבמרחב ירושלים.

ו) הוועדה גילתה שמונה נקודות צבאיות מעין אלו: מחנה אל עזרייה; בסיס הר-ציון; סוללת מרגמות בראס-אל-עמוד; סוללת תולריים בדרך אבו-טור; משטרת ראס-אל-עמוד; ביצורי מגדל-דוד; עמדה במושבה האמריקאית; מקלט באזור "בתי מחסה" בעיר העתיקה.

21' הועדה אמנם סיירה בכל המחנות הצבאיים באזור ירושלים הירדנית אולם אין להוציא מכלל אפשרות שעדיין מצויים אתרים צבאיים נוספים בהם יתגלו במשך הזמן מצבות.

2) צורות חילול והרס אופיניות

22' א' כבישים — הירדנים סללו שלושה כבישים שפגעו בדרגות חומרה שונות בבית העלמין. הכביש המוביל למלון "אינטרקונטיננטל" עובר כולו בתוך שטח בית העלמין ועל פני קברים. כתוצאה מסלילתו נמחקו ונהרסו כליל מאות קברים, אחרים כוסו בשפכי סוללות אבנים ועפר, ואחרים נחשפו ונפתחו. כביש ירושלים יריחו עד להצטלבות בית-לחם הורחב והפך לדרך דו-מסלולית. הרחבה זו הרסה מאות קברים משני צידי הכביש. כביש שלישי, צר יותר, נסלל לכפר סילואן ואף הוא עובר בראשיתו, סמוך ל"יד אבשלום", על שטח בית העלמין.

22' ב' מגרש חניה ומבנים בתוך שטח בית העלמין — הירדנים הכשירו שטח גדול בתחום בית העלמין הישן למגרש חניה רחב ידיים. על שטח זה נמצאת תחנת דלק בשלבי בניה אחרונים. ליד מלון "פנורמה" בחלקת ה"צור" הוקם בנין בן שתי קומות שיסודותיו בנויים על קברים שנחשפו.

22' ג' מבנים עם מצבות בשטח ההר — בחמישה בנייני מגורים בשטח ההר נתגלו מצבות ושברי מצבות שנקבעו בחדרים, בכניסות, בתקרה, בחצרות, בבתי שימוש, בגדרות וכן במבנים ששימשו כאורוות, דירי צאן ולולי עופות.

22' ד' מצבות מחוללות — התמונה האופינית בכל שטחו של בית העלמין בהר הזיתים היא של אלפי מצבות נתוצות ושבורות בדרגות הרס שונות.

22' ה' קברים פתוחים וחשופים — הרס הקברים גרם לכך שמאות קברים נחשפו כליל ונשארו פתוחים; בחלקם השתמשו הירדנים כתעלות קשר ושוחות הגנה ומקלט. מפעם לפעם מתגלות במקומות שונים עצמות-אדם שהושלכו כדומן על פני האדמה.

22' ו' הרס גדרות ודרכי גישה — רוב הגדרות והטירסות שהבדילו בין החלקות בהר נהרסו וכמו כן נחרבו דרכי הגישה הפנימיות.

22' ז' עזובה כללית — השטח כולו מוזנח חרב ושומם. קץ ודרדר עלו בין הקברים, בין הקברים ועליהם ניטעו עצים. בנקודות שונות בבית העלמין שפוכות ערימות גדולות של אשפה פסולת וגללי בקר.

22' ח' מחנות ועמדות הלגיון — הירדנים עשו שימוש רחב במצבות ובחלקיהן בבניית המתקנים הצבאיים. מצבות שימשו להקמת בנייני מגורים, מפקדה, אפסניה ומשרדים. כמו כן לריצוף שבילי גישה, מדרגות, גדרות, בתי שימוש ושירותים אחרים.

בעמדות תותחים ומרגמות, בונקרים, מקלטים ומחסני תחמושת, מגדלי שמירה קירות מגן, וביצורים אחרים משוכצות מצבות ושברי מצבות. הבנאים לא טרחו כלל למחוק את הכתובות על המצבות ובמידה הכתובות מחוקות או מטושטשות הרי הסיבה לכך היא בשימושן ובשיני הזמן שנתנו בהן אותותיהן.

(3) החילול בבית העלמין בחברון

- (א) החלקה האשכנזית בת 10 דונמים נמחקה כולה מעל פני האדמה, וכמעט ואין זכר בהר לקברים ומצבות. על שטח הקברות הוקמו מספר מבנים מסלעי מצבות, וכן ניטעו בו גן גדול וכרם.
- (ב) החלקה הספרדית בחלקה התחתון הרוסה כמעט כולה, בעוד שבחלקה העליון נשמרו רוב המצבות. בשטח הספרדי נחרשו כ-5 דונמים ונזרעו ירקות, כשהם מכסים לגמרי את הקברים ובכללם גם "קבר האחים" של קדושי תרפ"ט הי"ד.
- (ג) בשטח זה הוקמו מספר מבנים למגורי אדם ובהמה שנבנו מחלקי מצבות.

(4) אחריות השלטונות הירדניים לחילולי בתי העלמין

- (א) אחת השאלות המרכזיות שהועדה נתנה עליה את דעתה היא מידת אחריותם של השלטונות הירדניים למעשי חילול בתי העלמין.

קיימות כאן מספר אפשרויות:

- המעשים נעשו ע"י יחידים ללא ידיעת השלטונות.
- השלטונות המוסמכים אמנם ידעו על פעולות ההרס אך עברו עליהן בשתיקה.
- השלטונות הם שתיכננו יזמו וביצעו את מעשי החורבן במלוא היקפם.
- (ב) המסקנה שאליה הגיעה הועדה סומכת ידיה על האפשרות השלישית והיא חד משמעית:

השלטונות הירדניים — האזרחיים והצבאיים — נושאים באחריות מלאה וברורה לכל מעשי התועבה וחילול הקודש בבתי העלמין בהר הזיתים בחברון ובמחנות הצבאיים. נעלה מכל ספק הוא שהשלטונות לא רק ידעו על מעשי ההרס והחורבן אלא שמעשים אלו היו תוצאה ישירה של תכנון שיטתי מכוון ומדוקדק בדרגים הגבוהים ביותר של ממשלת ירדן.

מסקנה חמורה זו מתבססת על מספר עדויות וראיות מפורטות וכן על מסקנות הגיוניות המסתברות בבירור מהחומר שהיה בפנינו:

(1) אחריותה של עיריית ירושלים

שני עדים שנחקרו ע"י הועדה חליל אבן סדר חליל בנו של "שומר" בית הקברות ומוחמד אחמד אל קאק הגנן שנתמנה לטפל בעצים בתחום ההר — העידו שהעירייה היא שמינתה "מפקחים" שתפקידם היחיד היה להשגיח "שאנשים פרטיים לא יוציאו אבנים ומצבות ללא רשיון מהממשלה".

מאידך, התירו כמובן ללא כל בעיות לשלטונות הצבא ובעלי רשיונות ליטול מצבות ואבנים כאוות רוחם.

משכורותיהם של השומר והגנן שולמו ע"י העירייה, והעדים ציינו בקשר לכך במפורש את שמו של מי שהיה ראש העירייה אנואר אל חטיב, שלדברי חליל "אף ביקר מפעם לפעם במקום".

העירייה היא גם זו שהעניקה זכויות לקבלנים ולסוחרים הירדניים שעסקו במכירת אבני הקברים.

(22) אחריות רשויות ומשרדים ממשלתיים

אין אנו בקראים בחלוקת הסמכויות בין הרשויות האדמיניסטרטיביות השונות בממלכת ירדן אולם קשה להניח שמשרדי הפנים התחבורה והעבודה הירדניים לא היו שותפים – ולוא שותפות שבידיעה – במבצע סלילתם של שלשת הכבישים שהוזכרו לעיל, פעולה שהמיטה כאמור חורבן והרס בתחומי בית העלמין שבהר הזיתים.

סלילת עורק תחבורה מרכזי ככביש ירושלים – יריחו הצריכה תכנון רב-שלבי בדרג ארצי ושיתופם של מהנדסים, משרטטים, מודדים, קבלנים ומאות פועלים; וקשה להסיק שמבצע רב היקף כזה לא תוכנן באופן מרכזי.

אין גם להניח שסלילת הכביש נעשתה ללא האישורים המתאימים של הרשויות והמשרדים הנוגעים בדבר.

שאלה אחת המולידה הרהורים קשים קשורה בעובדה שכביש ירושלים – יריחו הוא למעשה מפעל משותף של ממשלות ירדן וארצות הברית.

סלילת הדרך המסתעפת מכביש ירושלים – יריחו והמוליכה אל המלון במרומי ההר בוצעה ע"י עיריית ירושלים. הנהלת המלון מנערת חוצנה מהכביש, תוך טענה שהירדנים כפו עליהם את הכביש בניגוד לרצונם. לא היה באפשרותנו לברר את מידת אמינותה של טענה זו, אולם הכל מודים שמשרד התיירות הירדני יום ועודד את הקמת הכביש למלון שהיווה אכסניה מרכזית בירושלים לתיירים מחוץ-לארץ.

(23) אחריות השלטונות לחילול בית העלמין בחברון

הרס בית העלמין בחברון נגרם אמנם למעשה על ידי מספר משפחות ערביות שחכרו את השטח מראשי הוואקף החברוני, אולם לפי העדויות שהושמעו בפנינו היססו בתחילה הבעלים החדשים בגישתם למעשי ההרס, עד שזכו להיתר מפורש של עיריית חברון לעשות בשטח ככל העולה על רוחם (ראה דברי העד באדרי בנדון). אי אפשר לפטור מאשמת חילול בית העלמין בחברון גם את ביה"ד השרעי המקומי שנתן למעשי החורבן גושפנקה של פסק דין דתי ע"י הפקעת הקרקע מחוכריו היהודיים והעברתו למחזיקיו הנוכחיים.

(24) אחריות שלטונות הצבא

במסגרת ברור שאלה זו של אשמת שלטונות ירדן למעשי התועבה תופסת מקום מיוחד פרשת ניצול מצבות לצרכי בינוי צבאיים.

זהו גם הפרק המזעזע ביותר את הצופה העומד נדהם נוכח הזלזול המחולט בערכי יסוד ראשוניים של חברה אנושית שגילה הפיקוד הצבאי הירדני. קשה לתפוס כיצד אנשים יכלו לרדת לתהום כזו של שפל עד כדי הקמת אסלות לבתי שימוש מאבני מצבות.

השימוש שעשה הצבא הירדני במצבות היה רב ביותר עד כדי פורנות ללא כל אבחנה ולא נעשה שום נסיון להסוות את המעשים, ע"י טשטוש הכתובות או סיתות המצבות.

יש לקבוע בחלטיות שמעשים אלו לא היו פרי יזמה של מפקדה מקומית אלא הם בוצעו לפי הוראות מפורשות של הפיקוד העליון של צבא ירדן.

ואלו הנימוקים להנחה זו:

ראשית ההיקף הרחב של השימוש במצבות ופיזורם ברוב המחנות הבסיסים

העמדות של חטיבת הלגיון שאיישה את הקרים בגזרת ירושלים, כולל מפקדה גדודית באל-עזיריה מוציא מכלל אפשרות שמעשי החילול היו פרי יזמה של איזה מפקד מקומי.

שנית פינוי המצבות מהר הזיתים והעברתם לשימוש הצבא היתה מבצע גדול — כפי שמצביעות על כך העדויות הרלבנטיות — הכרוך בהעסקת כח אדם מרובה, רכב, הנדסה צבאית, פועלי בנין ועוד, מבצעים מעין אלו הם מחוץ לתחום סמכותה ויכולתה של יחידה בדרג מקומי. היא מחייבת שיקול תכנון תיאום והכרעה בין זרועות פיקודיות שונות תחת גג מרכזי.

ושלישית אין להניח שדווקא בצבא הירדני הכנוי על הירארכיה ברורה בכל שלבי הפיקוד יתגלו תופעות — ובהיקף מעין זה — של יזמה מקומית ללא אישור מטכ"ל.

מעשי הפשע שבוצעו ע"י הצבא הירדני לא נעשו בתום-לב. הם הוצאו לפועל בהכרה מלאה של חומרת המעשים הנתבעים. תעיד על כך העובדה שהרס הקברים ופינוי המצבות בוצעה בלילה — תמיד באישון לילה — כדי שלא להתגלות לתצפיות משטח ישראל.

ובהסתיוגות מסוימות — נאמנים עלינו גם דברי אותם עדים שטענו שניסו להתריע בפני המפקדים על רוע מעלליהם וגדחו על ידי אלו בציניות ובגסות.

ב) אחריות השלטון המרכזי

אין גם מנוס מהמסקנה הסופית שמעשי חילול בתי העלמין הוצאו לפועל בידיעתם בעידודם וקרוב לדאי אף ביוזמתם של אנשי השלטון המרכזי בעמאן. במהלך עבודתה אמנם לא נתקלה הועדה בראיות חותכות המאשרות מסקנה זו, אולם היא מהווה הסתברות הגיונית של מספר הנחות:

א) השלטון בירדן הוא צנטרליסטי עד כדי קיצוניות. מפקדי הצבא גם בדרגים המקומיים מונו ע"י המלך עצמו, הפקידים הממשלתיים והמוניציפליים — וראש העיר בכלל זה — מונו ע"י הממשל המרכזי בבירה הירדנית.

שיטה צנטרליסטית כזו מחייבת דיווחים שוטפים מלמטה למעלה ומעקב מתמיד מלמעלה למטה; ובמיוחד בשטחים הפרובלמטיים של הגדה המערבית. מאד לא מתקבל על הדעת להניח שדווקא בתחום רגיש כל כך מבחינה מדינית פעלו השלטונות המקומיים על דעת עצמם, ללא אישור הממשל המרכזי.

ב) הממלכה הירדנית איננה רחבת ידיים. המלך ובני פמליתו נהגו לערוך לעיתים מזומנות סיורים במיוחד בשטחים שממערב לירדן. המלך בלוית שרים מפקדי צבא ופקידים בכירים ביקר פעמים רבות בירושלים אותה קבע כבירתו השנייה ובה אף הקים לעצמו מעון מלכותי בכפר שועפט. העובדות מצביעות על כך שהמלך חוסיין ערך סיורי ביקורת קבועים ותדירים במתנות ועמדות הצבא הירדני בגזרת ירושלים.

האם לא ראה המלך בסיורים אלו כמורעיניו את המצבות שהושחתו וחוללו בכל פינה ובכל זווית? הרי בכל אשר הלך חייב היה להיתקל בהן....

אין איפוא מנוס ממסקנה שהמלך חוסיין לפחות ידע גם ידע על פשעי חילול הקודש.

ב'6) אין גם לשחרר מאחריות — אחריות של ידיעה והסכמה שבשתיקה — את כל אותם הגורמים האחרים שבוודאי ראו שמעו או ידעו על מעשי חילול בתי העלמין וביוזי כבוד המתים והחיים.

ירושלים הירדנית משופעת בנציגויות דיפלומטיות; בכנסיות ומנזרים מהם המצויים בשטח הר הזיתים בסמוך לבית העלמין המנותץ והמחולל. הנעשה על ההר לא יכול היה להימלט מעיניהם.

מדוע איפוא החרישו? כיצד יכלו להחרישו?

ג' התשובה העולה במקובץ בצורה חדה וברורה לשאלה שהציגה הועדה לעצמה כאשר לאחריותם של השלטונות הירדניים לפשעי חילול בתי העלמין היא איפוא זו שצוינה בראשית פרק זה:

אשמת השלטונות הירדניים — החל בראש הממלכה דרך הדרג המרכזי האזרחי והצבאי ועד לדרגים המקומיים — ברורה ומוכחת מעל ומעבר לכל ספק.

1. המלצות הועדה

נחבקשנו ע"י שר הדתות להגיש לו "המלצות בקשר לפעולה שיש לנקוט בה ביחס למקומות אלו מנקודת ראות חינוכית והסברתית".

הועדה הרשתה לעצמה להרחיב את יריעת ההמלצות גם לתחומים נוספים הנראים לה כחשובים.

1) השלמת הקיר

כבר צוין שדין וחשבון זה איננו מלא ומקיף, ובעיקר יש עדיין מקום וצורך להוסיף ולחקור עד כמה שהדבר ניתן ועד כמה שיד השלטונות מגעת — את אלו שיש לגביהם חשד ויותר מחשד שידם היתה בפשע.

אין בשום פנים לעבור לסדר היום על מעשי ההתעללות הירדניים.

יש לבצע הקיר מוסמכת, להסיק מסקנות ולהעמיד את האשמים לדין!

2) הסברה

א'2 "ספר לבן" — הועדה ממליצה על פרסומו של מסמך תעודתי שישקף את מעשי התועבה שבוצעו ע"י הירדנים לא רק בבתי העלמין אלא גם בבתי הכנסת, בישיבות ובמקומות קדושים אחרים.

ספר כזה שהחומר המצוי בספר יכול לשמש לו בסיס בצירוף מסמכים תרשימים וציורים יש לתרגמו למספר שפות ולהפיצו בעולם. יידעו אומות העולם וידעו הציבור הנאור בכל אתר ואתר את אשר עוללו אלו המתמרים להיות שומרים נאמנים למקומות הקדושים.

ב'2 סרט דוקומנטרי — בתוספת לכך מן הראוי שיופק סרט דוקומנטרי קצר שישקף מתוך מימד מיוחד זה את חילול בתי הכנסת מוסדות התורה והחסד השמדת ספרי התורה וחורבן בתי העלמין וקברי הצדיקים.

ג'2) הסברה בע"פ בחוץ-לארץ – יחד עם זאת, מן הראוי שנציגי ישראל ייראו לעצמם חובה להציג קבל עם ועולם את מעשי חילול הקודש.

ד'2) הסברה בארץ – וכלפי פנים, חייבת הממשלה להביא לידיעת העם בכתב ובעל-פה את מלוא ההיקף והמשמעות של חורבן הקודש.

בקשר לכך מציעה הועדה לייחד את אחד המחנות הצבאיים הבנויים מאבני מצבות מחוללות לאתר-זכרון אליו יעלו בני העם היושב בציון ומבקרים מחוץ-לארץ; למען יישמר כאות לדורות לדריאון עולם....

האתר המתאים לכך ביותר הוא המחנה בראס-אל-עמוד בו היה בסיס סוללת מרגמות ירדנית. המחנה אמנם אינו גדול בשטחו, אך נמצא בו הריכוז הרב ביותר של מצבות מחוללות בצורה גלויה וכוללת.

3) שיקום האתרים המחוללים

א'3) שיקום המצבות – בהתאם להחלטת הרבנות הראשית שנמסרה לידיעת הועדה יש לפרק את כל המצבות ושברי המצבות מהמחנות הצבאיים ולרכוז במקום אחד – באותו שטח ששימש לירדנים כמגרש חניה בפאתו הצפונית מערבית של בית העלמין בהר הזיתים.

החלטה זו יש לבצעה אולם הועדה פונה לרבנות הראשית לייחד את אחד המחנות הצבאיים כאתר זכרון שיישמר כמות שהוא כאמור בסעיף הקודם.

המצבות שיוזו ויחזרו ויוצבו במקומן. כאשר למצבות הרבות בעיקר שברי המצבות שאינן ניתנות לזיהוי – והן לדאבוננו רוב רובן של המצבות המחו-לות – הרי טובה בעינינו ההצעה להקים מהן "קיר זכרון" – גלעד לזכר הנפטרים שקבריהם חוללו.

המקום המתאים להקמתו של גלעד כזה הוא בכניסה להר בשטח החשוף של בית העלמין הישן.

ב'3) הכבישים והבתים – בודאי שאי אפשר ואסור הן מבחינה דתית-הלכתית והן מבחינה אנושית-מוסרית להשאיר את המצב העכשווי כמות שהוא. על הסמכויות הממשלתיות וההלכתיות לקבוע עמדה בהקדם ולעשות מעשים בקשר למבנים "האזרחיים" הרבים בתחום הר הזיתים ובחברון שניבנו אם במעט ואם בהרבה תוך גיצול אבני מצבות.

הוא הדין ביחס לכבישים ובמיוחד הכביש למלון "אינטרקונטיננטל" שתחתיו טמונים מאות קברים מחוללים.

יש לסגור כביש זה מיד ולגשת בוהירות לעבודת חשיפת הקברים שמתחתיו.

ג'23) שִׁיקוֹם הַר הַזֵּיתִים — באשר לשיקום בית העלמין בהר הזיתים זוהי ללא ספק מלאכה רבה ועצומה.

על ועדה זו לא הוטל לערוך סקר על מצב ההר מתוך נקודת ראות של שיקומו מחדש ואיבנו מתיימרים לעשות זאת;

אך יחד עם זאת סבורים אנו שמוטלת חובה קדושה על כל הגורמים המתאימים לשקם בהקדם את בית העלמין היהודי — ולהשיבו לכבודו כבראשונה.

ואם כיום עומד ההר כעדות אילמת, זועקת לשברון האומה על חילול קדושה, הרי ליבנו אמונה ותפילה לקיומה של ההבטחה השמימית:

“ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים”.

במסגרת הדו"ח על חילול בית העלמין בהר הזיתים
יש משום ענין מיוחד בפרסום הרשימה הבאה של
הסופר הנודע מאכס ברוד.

אלוה לאסקר־שילר נקברה בבית־העלמין היהודי עתיק־היומין ורבי־המסורת
על הר הזיתים בירושלים. מעריציה הרבים, שאני נמנה עמם בכל לבי, סבלו ממש
עינויי נפש בקוראם את הידיעות־לא־יֵאמְנו, שהופצו כבר זמן רב לפני המלחמה בין
ישראל וערב והודפסו שוב ושוב: הירדנים, נאמר שם, שבתחומם שכן בזמנו בית־
העלמין חיללו את המצבות הקדושות, סללו כביש בשטח בית־המנוחות המקודש
והשתמשו במצבות העקורות כבמרצפות. גם בבניית תחנת משטרה ולמטרות חילוניות
אחרות השתמשו בחפצים קדושים אלה ופה־ושם נראות אותיות עבריות במקומות
בלתי־ראויים. בעצם לא האמנתי במלואן לאותן ידיעות על מעשי בארבריות מסוג
זה — כדרך שאני מתייחס באי־אמון כלפי כל דבר, העלול לשמש להסתה של עם אחד
נגד משנהו (למדתי זאת מנסיון רב־שנים).

אולם כעת שב בית העלמין העתיק לשלטון יהודי והעדויות, המגיעות עתה,
מאשרות, כנראה, את השמועות הללו: המצבה, אומרים, נמצאה במקום שלא נועדה
לו. נראה, שעל הקבר עבר מכבש כבישים והקבר נעלם לעד. יש לחשוש לגורלם
של קברות רבים בהר הזיתים. בחרתי כנציג כל הקברות הללו, שהעולם התרבותי
(אם כלל קיים כזה) חייב להיות מודאג מגורלם — את קברה של המשוררת הנערצת,
ובצדק — אלוה לאסקר־שילר.

רצוי היה, שיתפרסם באופן דחוף דו"ח רשמי על מעשי חילול הקודש בבית
העלמין שבהר הזיתים.

מאכס ברוד

תצלומים

הר־הזיתים

הז' 1 — חלקה בבית העלמין הישן שהפכה למגרש חניה

הז' 2 — תחנת דלק (מסומנת בחץ) נבנתה על קברים

הז' 3 — שברי מצבות בחלקת
"אור החיים"

הז' 4 — קבר פתוח בחלקת בית העלמין הישן

הז' 5 — הרס הקברים ליד "יד אבשלום"

הז' 6 — החלקה הסמוכה ל"יד אבשלום" כפי שנראתה בעבר

הז' 7 — כביש ודרך עפר (מסור-
מנים בחץ) נסללו ע"י
הירדנים לכפר סילואן

הז' 8 — קברו של הרב חיים
בן עטר זצ"ל

הז' 9 — מצבות הרוסות בחלקה הספרדית

הז' 10 — הרחבת הכביש ירושלים—יריחו (סוללות העמר מסומנות בחץ)

הז' 12 — מראה כללי של חלקת "חסור"

הז' 13 — ההרס בחלקת "הסור"

הז' 14 — מצבות נתוצות בחלקת "הסור"

הז' 15 — מיזבלה במרכז החלקה הספרדית הישנה

הז' 16 — בית שנבנה ע"י הירדנים בתוך שטח חלקת "הסור"

הז' 17 — מראה כללי של חלקת "גניזת סתם"

הז' 18 —
בור גדול בתוך חלקת "גניזת סתם" מלא אשפה

הז' 19 — תחנת הדלק ליד הכביש ליריחו שאנשיה שפכו את הפסולת לבית-העלמין

הז' 20 — ערמות פסולת בחלקת "נניזת סתם"

הז' 21 — בעבר הפרידו גדרות בין הכביש לבית הקברות, גדרות אלו נהרסו כליל

הז' 22 — קברו של מרן הרב קוק זצ"ל בהר הזיתים

הז' 23 — ההרס בחלקת "קברי הנביאים"

הז' 24 — אנשים משוטטים בין הקברים לחפש את מקום מנוחת יקירם

חז' 26 — גדר אבן הרנסה

הז' 27 — קוצים ודורדים צמחו בין הקברים

1

הז' 28 — סלעים ואבנים כיסו קברים ומצבות

הז' 29 — נטיעות בשטח בית
העלמין

הז' 30 — קברו של הרב קוק
נשאר שלם אך קברות
בני משפחתו שלידו
חוללו

הז' 31 — רח' המלך חוסיין
בשטח ההר

הז' 32 — מצבות קבועות ברצ'
פת בית רח' המלך
חוסיין

הז' 33 — מצבה תומכת את
משקוף הפתח

הז' 34 — מצבות ברצפת ביתו
של הגנן הירדני

הז' 35 — רצפת דירה עשויה
משברי מצבות

הז' 36 — המראה מתחת
למחצלת

הז' 37 — גדר מלאה כולה בחלקי מצבות

הז' 38 — מערת הקברים בחצרי ביתו של ג'מול עבדול רחמן עבד

חז' 39 — מערת הקברים משמשת לבעל הבית כשובר ליונים

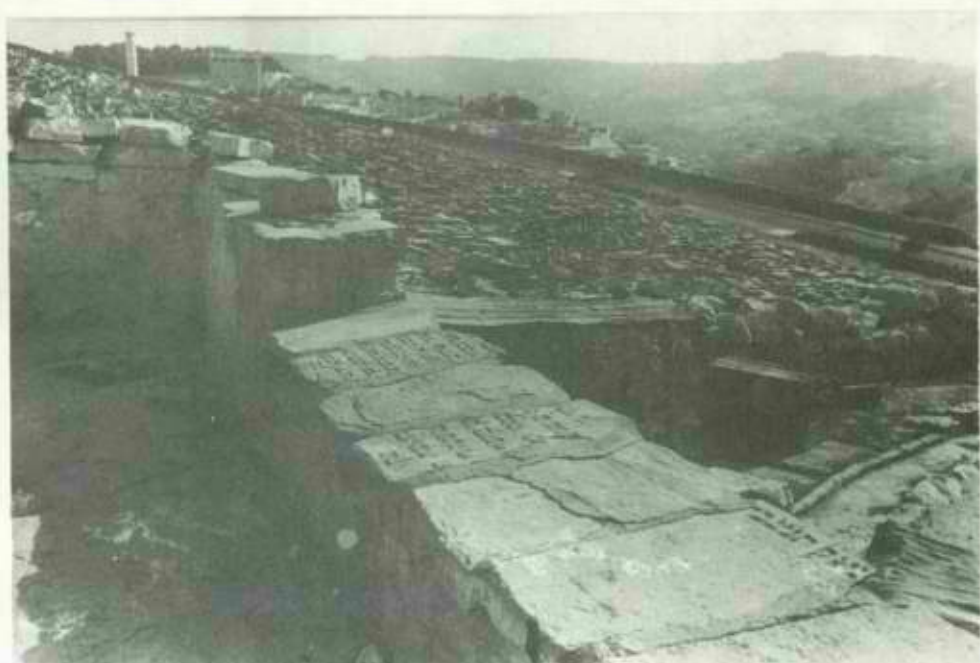
חז' 40 — ביתו של "השומר" סדר חליל (מסומן בחץ)

הז' 41 — מדרגות עשויות
מצבות מחוללות

הז' 42 — חצר פנימית מרוצ'
פת במצבות

הז' 43 — חומת אבנים בנויה
ממצבות

הז' 44 — מצבות ברצפת בית
שימוש בחצר בית
של סדר חליל

הז' 45 — קברים מתוחים

הז' 46 — הכביש למלון "אינטרקונטיננטל"

הז' 47 — סוללות עפר מכסות קברים על שפת הכביש

הז' 49 — קבר מתוח שנחשף ע"י חציבת תוואי הכביש

הז' 51 — קברים פתוחים
ליד המלון

הז' 52 — קברים מתגלים תוך
כדי פיטוי סוללות
העפר משפת הכביש

הז' 53 — מצבות נתוצות

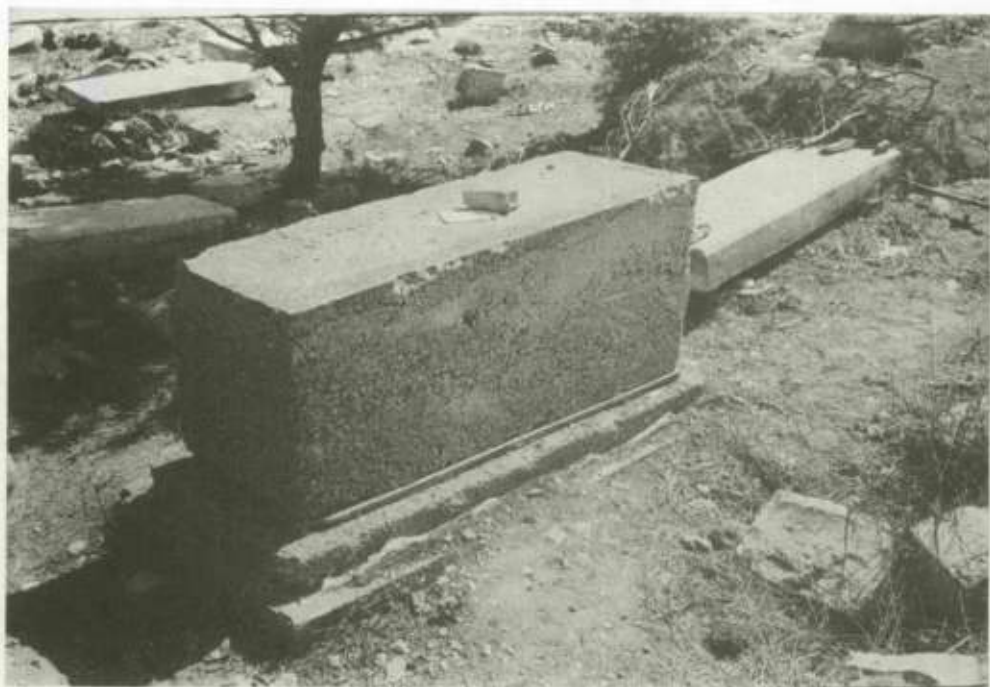
חז' 56 — קברים שנשארו חשופים לחלוטין

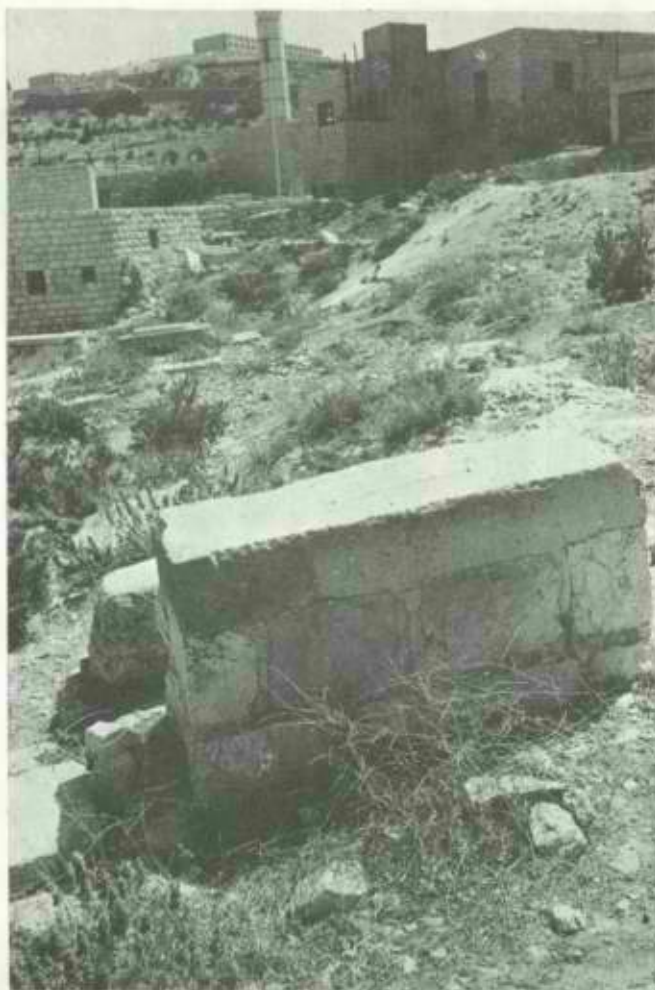

חז' 57 — פלטות השיש נלקחו לצרכי בניוי

חז' 58 — קבר ביטון נשאר שלם

הז' 59 — מצבה "פשוטה" שא'
בניה בלתי מסותתות

הז' 60 — חילול לשם חילול

הז' 64 — חליל אבן סדר חליל
בנו של "השומר"
הירדני של
העלמין

הז' 65 — מוחמד אחמד אל-
קאק הנגן שנתמנה
ע"י עיריית ירושלים

מחנה אל-עיזרייה

עז' 1 — מראה כללי של המחנה
נה הצבאי השוכן
סמוך לכפר אל עיזרייה

עז' 2 — מצבה ניצבת ליד פתח
אוהל

עז' 3 — מצבה מחוללת מוטלת
בשביל

עז' 4 — שביל גישה רצוף כולו
במצבות

עז' 5 — צריף בית השימוש
האסלה אף היא עשויה
ממצבה

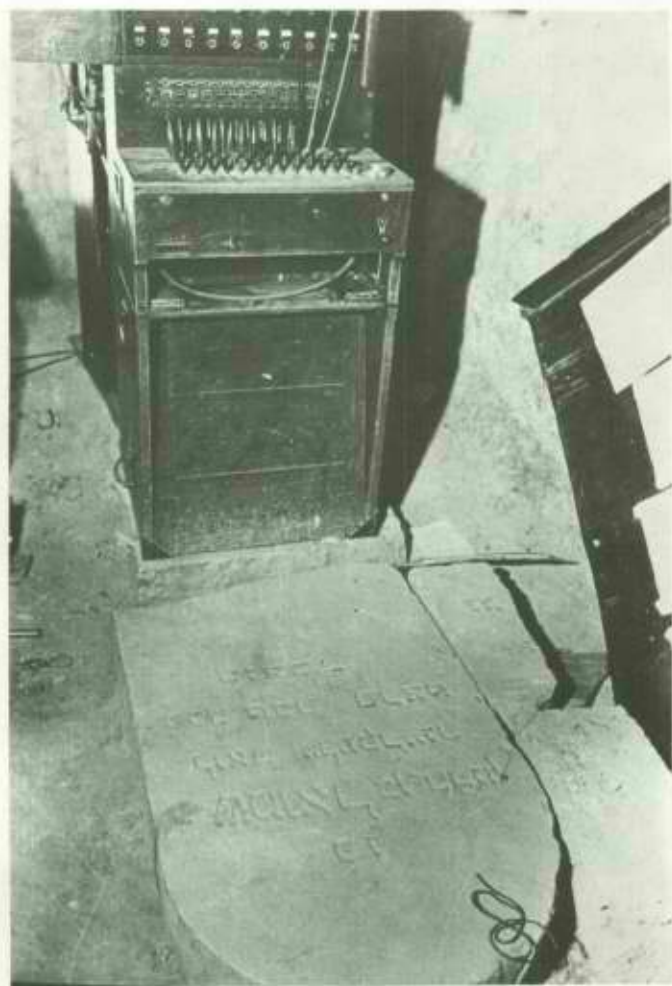

עז' 7 — מראה אופייני באוהל
מגורים

עז' 8 — מצבות ששימשו
כספסל

עז' 9 — קיר אוהל כולו עשוי
מצבות

עז' 11 — ליד מרכזית הטלפו-
נים מצבה ששימשה
כחדוסישיבה

עז' 12 — ביתו של מפקד
המחנה באל עזרייה

עז' 14 — השביל המוליך לביתו עשוי אבני מצבות

עז' 16 — מדרגות ממצבות
סמוך לבית המפקד

עז' 17 — אבני מצבות בכניסה
לבית המפקד

עז' 18 — מצבות מתגוללות בין אבני הבנין סמוך לבית

עז' 19 — מפקד מחנה אל עיזרייה מיג'ור קרישאן (אמצעי בשורה התחתונה) בחברתו של המלך חוסיין

מחנה הר ציון

הצ' 1 — המאחל המבוצר שבהר ציון, מראה כללי

הצ' 2 — תעלות קשר ושוחות מבוצרות במיתחם הפלוגתי

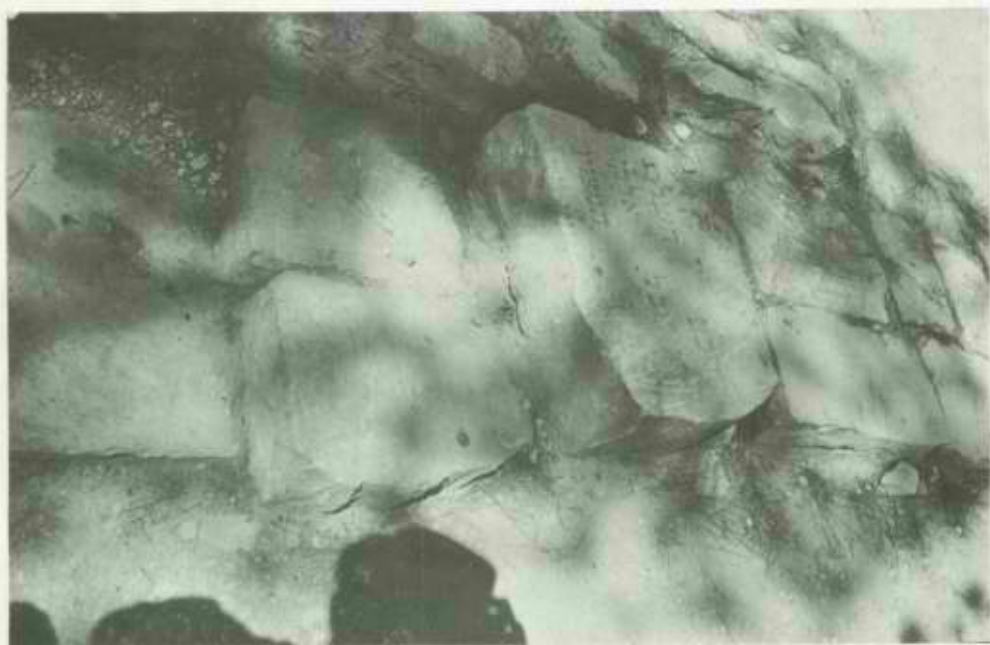

הצ' 3 — בכניסה למחנה
הכתובת "יחי חוסיין
הפודה"

הצ' 4 — שביל במחנה עשוי
מצבות

חצ' 5 — 20 מטר שביל כולו
ממצבות מחוללות

הצ' 7 — דפנות האוהלים ממצבות

הצ' 9 — אבני מפתן ממצבות

הצ' 10 — מצבה בודדת על קיר
הביצורים

הצ' 11 — האח בקרס מכנסית
"הגליקנטוס"
הסמוכה למחנה

הצ' 12 — כתובת לטינית על
מצבה במחנה הר-
ציון

ראס-אל-עמוד

ראע' 1 — מחנה סוללת המרגמות שבראס אל-עמוד

ראע' 2 — עמדת מרגמות מבוצרת

ראע' 3 — בונקר לאיכסון מגזים

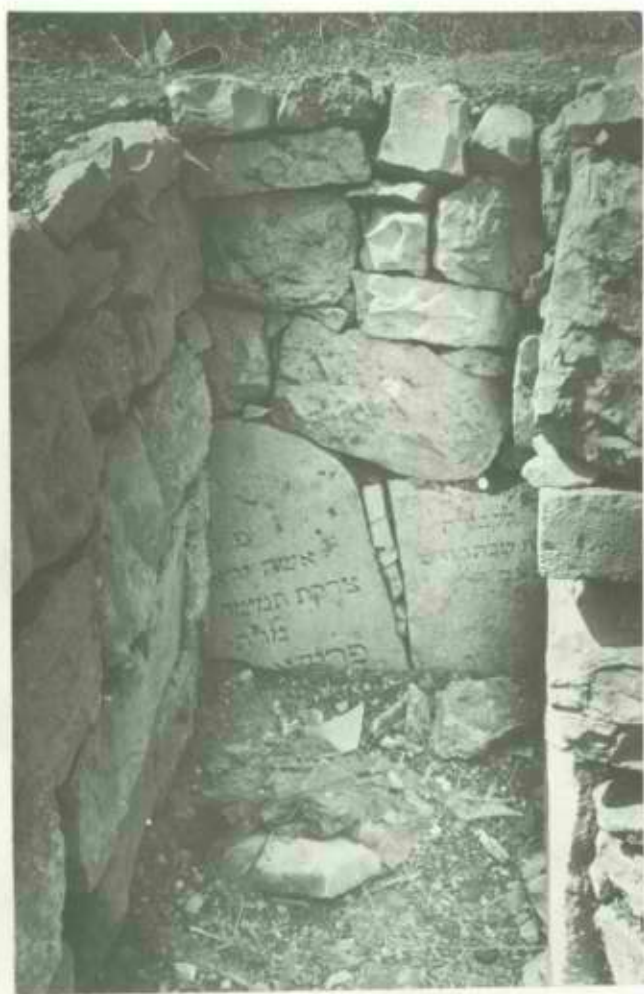
ראע' 4 — מצבות מתגוללות באוהל מגורים במחנה

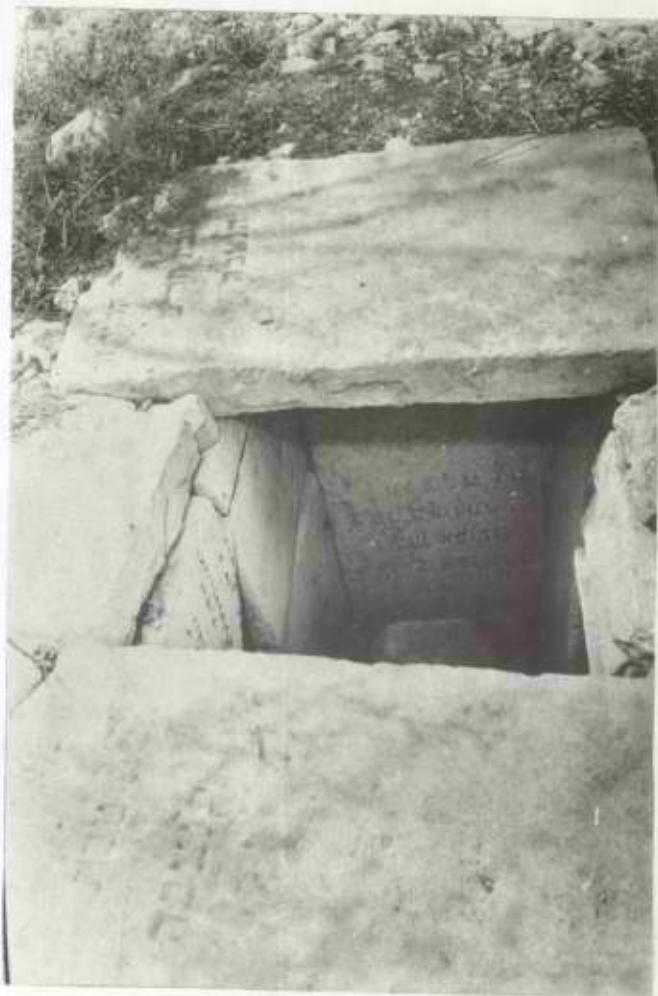
ראע' 6 — עמדת המרגמות
בנוייה כולה ממצבות

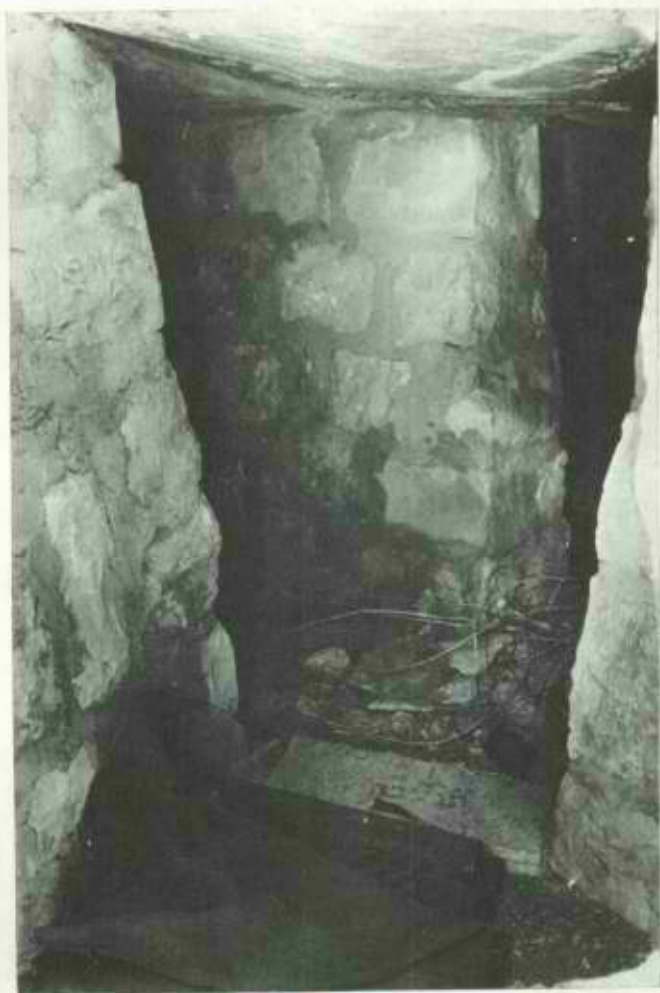

ראע' 8 — הכתובות על המצ'
בות בעמדות ברורות
וניתנות לקריאה

ראע' 9 — פינה ביונקר
התחמושת

ראע' 11 — עמדת קצין עמדות
התותחים בנויה
ממצבות

ראע' 12 — צריף בית השימוש
ולידו מצבות

ראע' 13 — בור ועליו מצבה
שבורה

ראע' 14 — שברי מצבות בנדר האבנים המקיפה את המחנה

ראע' 15 — חצר משטרת ראס-אליעמוד

תולרי"ם בדרך לאבן-טור

אט' 1 — מחנה תולרי"ם בדרך לאבו־טור

אט' 4 — קיר אוהל עשוי מצבות

ש' 1 — מצבה סמוך למקלט "בבתי מחסה" שברובע היהודי של העיר העתיקה

ש' 2 — בונקר במושב האמריקאית בירושלים המזרחית

חברון

חב' 1 — בבית העלמין בחברון השתמשו בסלעים כבדים כמצבות

חב' 2 — חלקה בבית העלמין חשופה כולה, המצבות נעלמו

חב' 3 — מראה כללי של החלקה הספרדית

חב' 4 — גללי צאן מכסים את המצבות ששרדו לפליטה

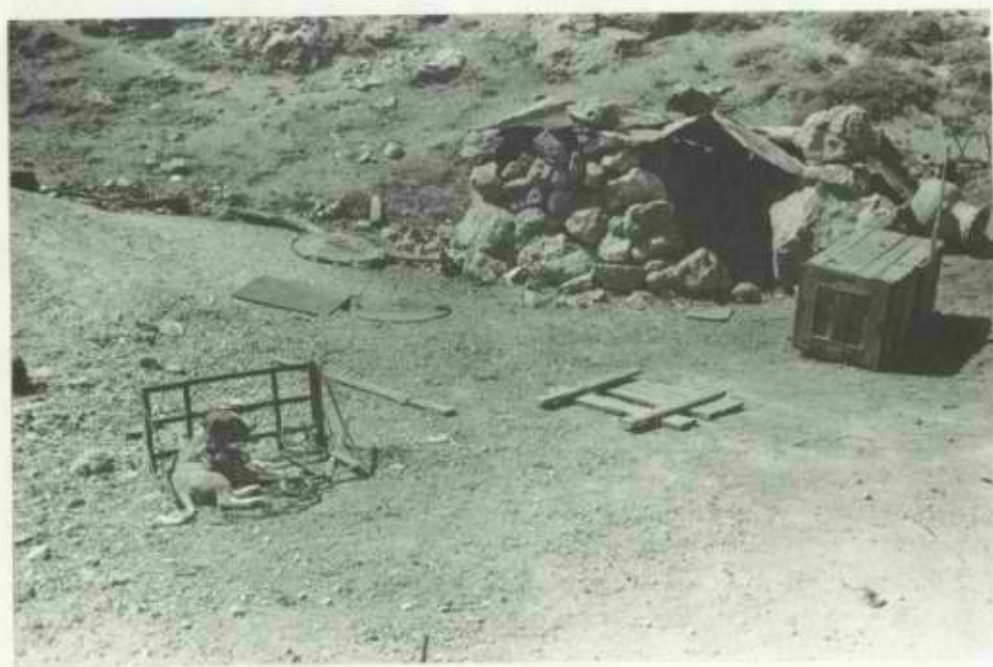
חב' 5 — שטח קברות של חמישה דונמים נחרש ונזרעו בו שתילי ענבניות

חב' 7 — בית שנבנה בתוך בית הקברות

חב' 8 — "טאבון" אפיה עשוי משברי סלעי־מצבות

חב' 9 — עמודי ברזל שרדו
 "מקבר האחים" של
 קדושי תרפ"ט

חב' 11 — שער הכניסה לחלקה
האשכנזית בבית
העלמין בחברון
שנחרבה כליל

חב' 12 — בית הבנוי מאבני
מצבות בחלקה
האשכנזית

חב' 14 — שברי מצבות בחורבות שבשטח

חב' 15 — על שטח בית העלמין ניטע בוסתן

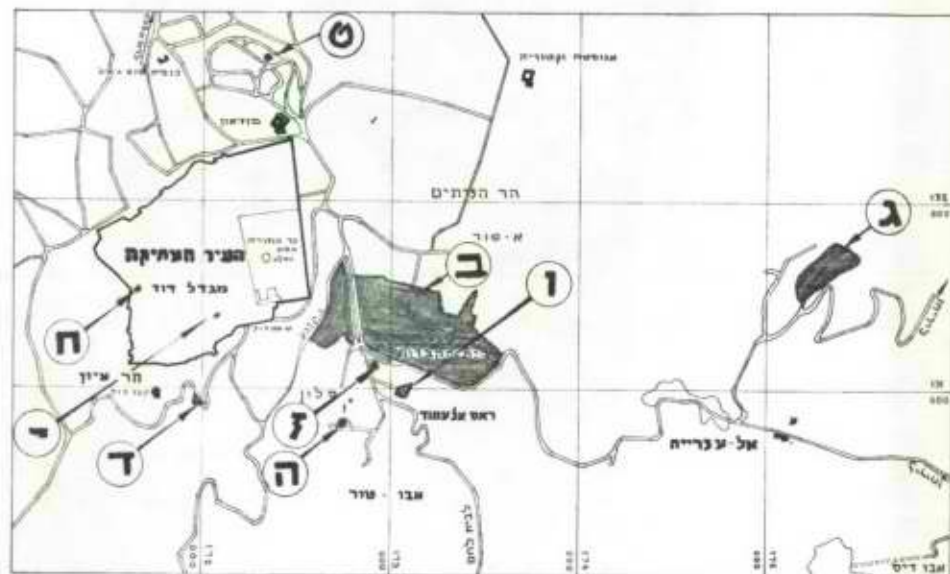
חב' 18 — מערת קברים מחוללת

חב' 19 — חלקת הקראים בבית העלמין בחברון נשארה שלמה

מזרח ירושלים - מפה כללית

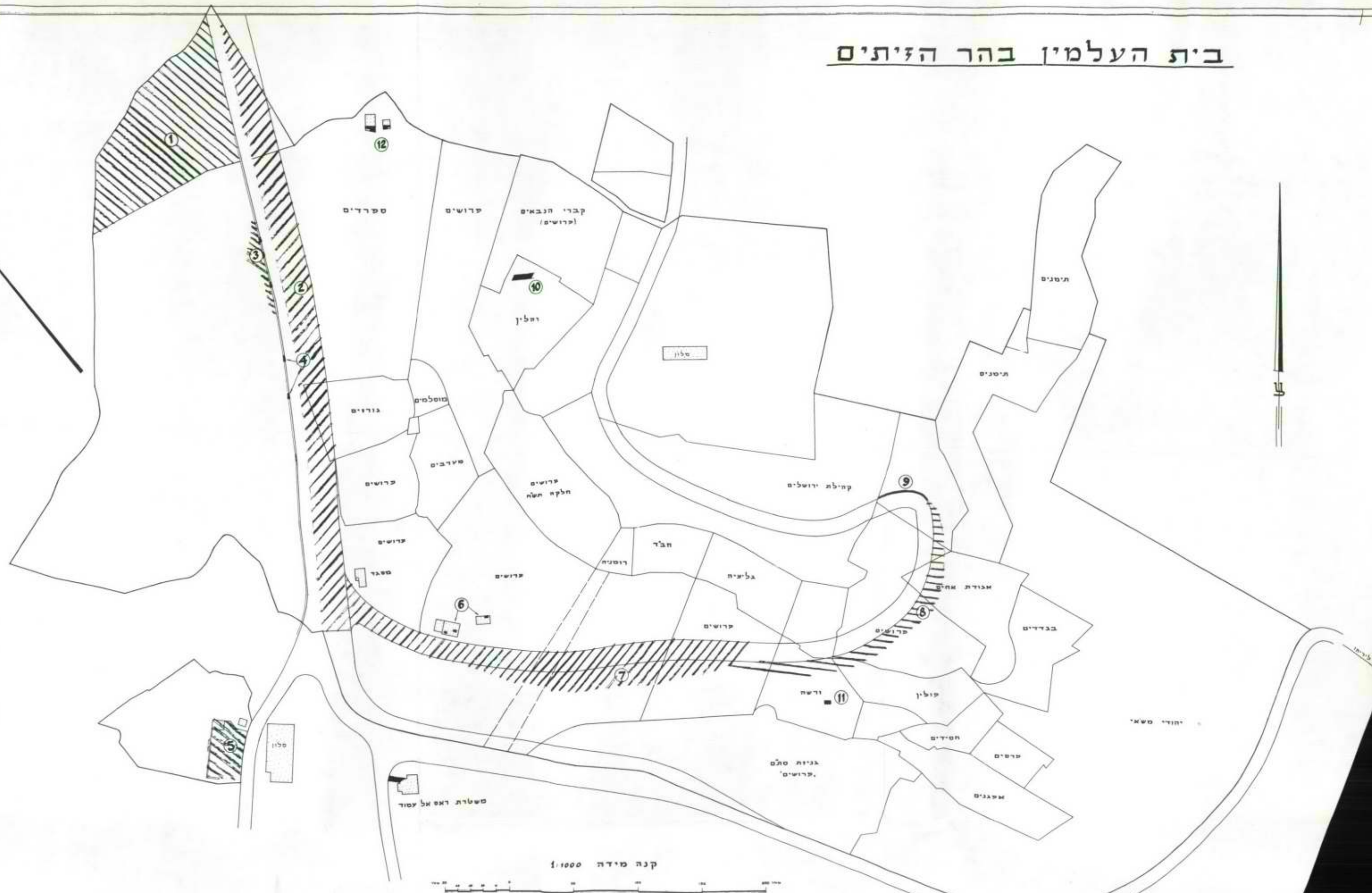
- ב בית העלמין - הר-הזיתים
- ג מחנה הלגיון - עזריה
- ד מחנה הלגיון - הר-ציון
- ה מחנה תולרים - אבו-טור
- ו מחנה מרגמות - ראס-אל-עמוד
- ז בנין משטרה - ראס-אל-עמוד
- ח מגדל דוד - עיר העתיקה
- ט עמדת הלגיון - מושבה אמריקאית
- י בתי מחסה - עיר העתיקה

קמ 20.000 : 1

חון מנדק
משרד המבחן
לכאן ר. מ.

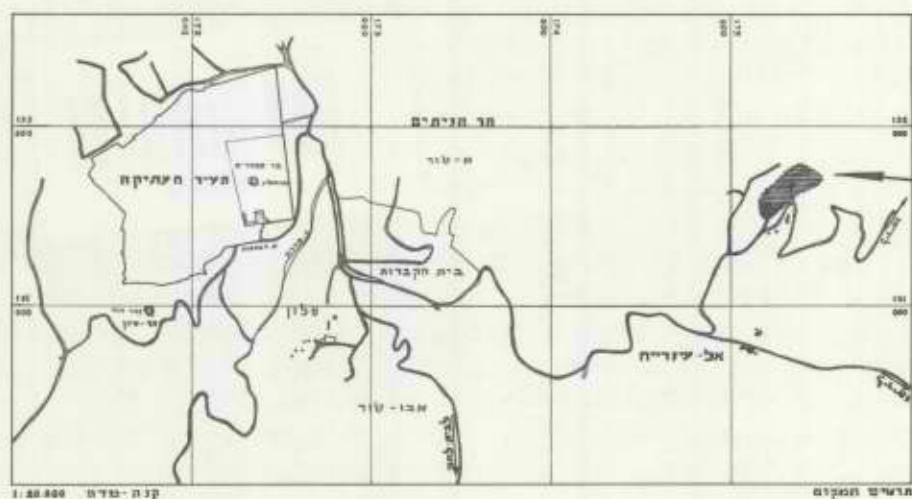
בית העלמין בהר הזיתים

מס' סדור: ח.ש. 63/67

[Signature]

מחנה הלגיון - עזרייה

מקרא:

אוחלים
אם ידוע מניין מדי 100
מבזבזת 100 ש"ח

שביל ביטח
מבזבזת 100 ש"ח

מנחם
 חנון שורץ
 ממוסד ומועד מוסק
 ירושלים
 7.9.1967.

קנה-מדה 1:250

מחנה הלגיון - הר-ציון-ירושלים

ד

מקרא:

- אוחלים
- עם יסוד בטון וזיגזאג
- גגון עם מצבות
- שביל בישה
- גגון עם מצבות

חנן שורץ
מחנך ומודד מוסמך
7.9.1967
ירושלים

קנה-מדה 1:250

אנחנו
עם דודו גורן ודני
ממבית
שכיל גישה
לכל סמכות

קנה-מדה 1:250

 חנן שורק
 מנכ"ל ויו"ד מוסד
 ת.ש. 1967

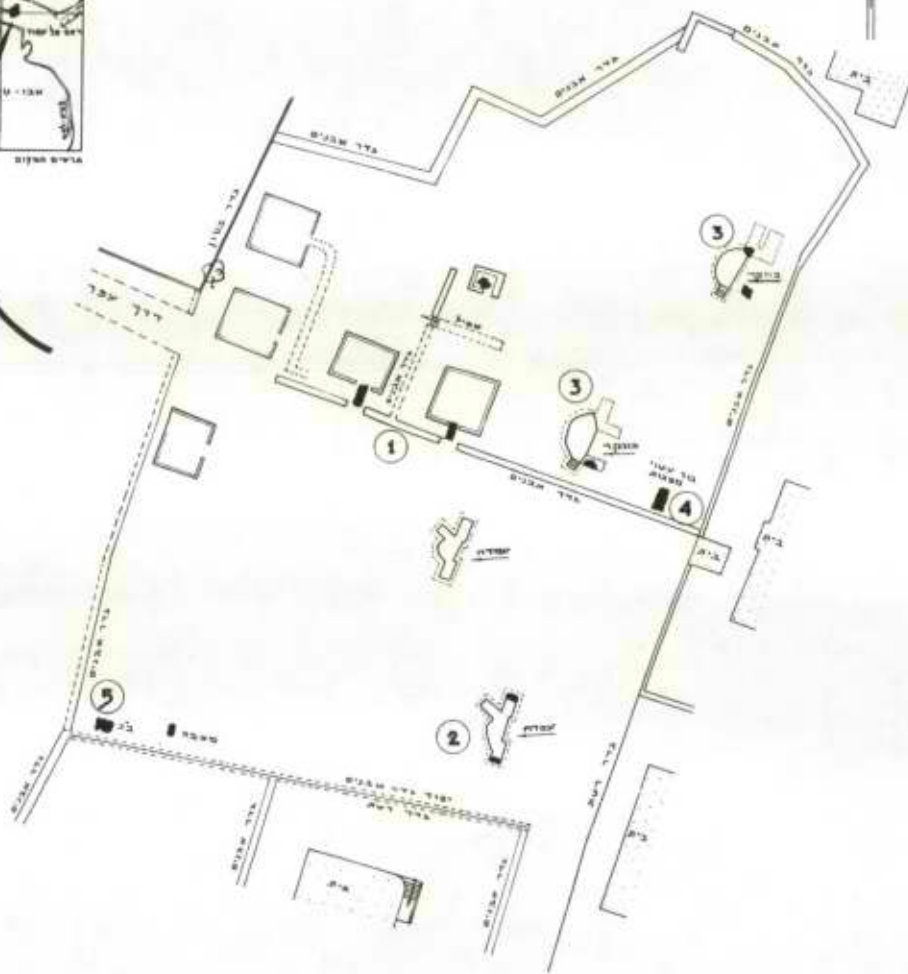
1

מט סדורי חש/א/60

מחנה מרגמות - ראס-אל-עמוד

מקרא:
 □ אולם
 □ בית
 □ בית ספר
 □ בית כנסת
 □ בית מדרש
 □ בית מרחץ
 □ בית מלאכה
 □ בית מנוחה
 □ בית מרפא
 □ בית מועדון
 □ בית מועדון נעורים
 □ בית מועדון נשים
 □ בית מועדון זקנים
 □ בית מועדון ילדים
 □ בית מועדון חובבים
 □ בית מועדון ספורט
 □ בית מועדון תרבות
 □ בית מועדון חינוך
 □ בית מועדון מדע
 □ בית מועדון טבע
 □ בית מועדון היסטוריה
 □ בית מועדון אומנות
 □ בית מועדון מוזיקה
 □ בית מועדון ריקודים
 □ בית מועדון משחקים
 □ בית מועדון קריאה
 □ בית מועדון חקר
 □ בית מועדון גינון
 □ בית מועדון חיות
 □ בית מועדון צמחים
 □ בית מועדון אסטרונומיה
 □ בית מועדון גאולוגיה
 □ בית מועדון גיאוגרפיה
 □ בית מועדון היסטוריה כלכלית
 □ בית מועדון היסטוריה חברתית
 □ בית מועדון היסטוריה תרבותית
 □ בית מועדון היסטוריה מדעית
 □ בית מועדון היסטוריה טבעית
 □ בית מועדון היסטוריה אנושית
 □ בית מועדון היסטוריה כללית

קנה-מדה 1:250

חנן מורק
 משרד המועדונים
 7. 9. 1967

✓ עלת בית הקברות בחר הזיתים
קנה אדמה 1:2000

1:2000 קנה יחד

